

SZTE Egyetemi Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény

3

HÉLYBEN
OLVASHATÓ

B 200515

A végvári dicsőség nyomában

Tanulmányok

Balassi Bálintról és koráról

A VÉGVÁRI DICSŐSÉG NYOMÁBAN

BELVEDERE
MERIDIONALE

KISKÖNYVTÁR 16.

SZTE Egyetemi Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
3

HELYBEN
OLVASHATÓ

b 2005/5

A VÉGVÁRI DICSŐSÉG NYOMÁBAN

Tanulmányok
Balassi Bálintról és koráról

 BELVEDERE
Szeged, 2004

A kötet megjelenését támogatták

IV. Béla Kör

Ages Quod Agis Kht.

Eperjessy Kálmán Tudományos Diákkör

Fiatalszegedi Írók Köre

Főiskolások a Szegedi Universitasban Alapítvány

Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

Magyar Könyv Alapítvány

Magyar Történelmi Társulat

Csongrád megyei és Szegedi Csoportja

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

SZTE JGYTFK Hallgatói Önkormányzat

SZTE Polgáriért Alapítvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000289343

szerkesztette

Kiss Gábor Ferenc és Kruppa Tamás

borítóterv

Majzik Andrea

ISBN 963 9573 07 8

ISSN 1217-3495

© Szerzők, 2004

© Belvedere Meridionale, 2004

B 200515

Tartalom

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ Esztergom 1594. évi sikertelen ostroma	7
DOMOKOS GYÖRGY A törökellenes védelmi rendszer kiépítésének vázlatos története a 16. század második felében	26
PAPP SÁNDOR Krími tatár és magyar érdekazonosság a Rákóczi-szabadságharc idején	41
ÖTVÖS PÉTER Az éles szablyákban örvendeznek méltán	57
KRUPPA TAMÁS Erdély és a Porta a tizenöt éves háború előestéjén	65

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Esztergom 1594. évi sikertelen ostroma

Az 1543. évi szultáni hadjárat során török kézre került Esztergom várát első ízben csak bő fél évszázad múlva, 1594-ben kísérelték meg visszafoglalni a császári-királyi csapatok, de nem jártak sikerrel. Talán a kudarc is magyarázza, miért oly kevesen foglalkoztak az 1594. évi ostrom történetével.¹ Ismert tény, hogy az ostrom során megsebesült, s az orvosi beavatkozás ellenére vagy éppen következtében életét veszítette a vitézlő nemes Balassi Bálint. Jeles reneszánsz költőnk születésének 400., illetve halálának 410. évfordulója talán felkelti az érdeklődést, s serkenti a kutatást a 15 éves háború, illetőleg az 1594-es hadműveletek, s az esztergomi ostrom iránt is. Jelen munkám célja, hogy kiadott és kiadatlan források alapján az eddigieknél részletesebb és pontosabb képet adjak az esztergomi ostrom előzményeiről és lefolyásáról.

Az Oszmán és Habsburg birodalmak között megkötött 1568. évi drinápolyi béke és meghosszabbításai mintegy negyedszázadra biztosították a relatív békét a három részre szakadt Magyarországon. Valójában a „kis háború” (Kleinkrieg) időszaka volt ez, amikor hivatalosan béke volt, s nagy hadjáratot a török nem indított, de a politikai és adóztatási határok bizonytalansága inga-tag egyensúlyt eredményezett. A két fél végvári katonasága állandó portyákat folytatott, foglyokat ejtett, kölcsönösen adóztatta a másik fél végvárai mögötti területen élő lakosságot. A kondominium kényes egyensúlya az 1580-as évek végére és az 1590-es évek elejére kezdett felborulni. Az Oszmán Birodalom más frontokon folytatott háborúi 1590-re zárultak le, így nagyobb figyelmet tudott fordítani európai tartományaira. Az 1588-as szikszói vereség kiváltotta konfliktus még megoldódott, 1590-ben újabb 8 évre meghosszabbították a békét. Az 1590-es évek elején a horvát-szlávon végvidéken alakult ki háborús gócpont. Az újonnan kinevezett Haszán boszniai pasa 1591-1593 között rendszeresen a szomszédos Habsburg-tartományokat támadta; várakat foglalt (pl. Bihács), foglyokat ejtett és fosztogatott seregével. A Habsburg-udvar válasza ezúttal is az évi „tisztesleges ajándék” (adó) visszatartása volt. Mindkét fél a másikat hibáztatta, s a békeszerződésre hivatkozott. A prágai udvar okkal hangoztatta azt, hogy Haszánt a béke vonatkozó cikkelye értelmében el kell mozdítani s halállal büntetni, az elfoglalt várakat pedig vissza kell adni. A Porta hasonlóképpen helytállóan követelte, hogy a szerződésben megállapított évi 30 ezer aranyat kitevő ajándékot el kell küldeni Isztambulba. A válság tovább mélyült 1593-ban, amikor Szinán nagyvezír került hata-

lomra. Szinán határozottan követelte az elmaradt 2 évi adó beküldését, valamint 2 fogoly bég elengedését. A nagyvezír háborúval fenyegetőzött, s erőteljes nyomást gyakorolt az isztambuli Habsburg-követségre. Rudolf császár hajlandónak mutatkozott az adó elküldésére, de továbbra is ragaszkodott Haszán megbüntetéséhez, s a várak visszaadásához, a két bég esetében viszont fogolycserét javasolt. A patthelyzetet az önféjú Haszán pasa oldotta meg újabb támadásával, amikor az ostromolt Sziszek vára felmentésére érkező Habsburg-haddal szemben csatát és életét vesztette (1593. június 22). Bár az isztambuli dívánon megoszlottak a vélemények; III. Murád szultán nagyvezíre tanácsát követve a háború mellett döntött, s fővezérré nevezte ki Szinánt. Ezzel a 15 éves vagy hosszú háború elkezdődött.²

A háború első évének eseményei azt mutatják, hogy sem a támadó oszmán, sem pedig a megtámadott Habsburg-fél nem készült fel még teljesen a nyílt háborúra. Szinán nagyvezír az 1593-as hadműveletekben csak a portai csapatokra, a ruméliai hadra és a magyarországi hódoltsági haderőre számíthatott. Mivel a háborút csak július elejére határozták el, a kései mozgósítás miatt csak október elejére ért a királyi Magyarország területére, s így Kászim napjáig, a hadműveletek lezárulásáig nagyon kevés ideje maradt. Ezért csak Veszprémet (október 3-7) és Palotát (október 9-11) tudta elfoglalni, Tata ostroma a téli szállásra vonulás miatt már a következő évre maradt. A nagyvezír távozása után a császári- királyi csapatok ellentámadásba lendültek két helyen is. Előbb Ferdinand Hardegg győri főkapitány vezetésével Székesfehérvárt próbálták meg bevenni november elején, de csak a külvárosok bevétele és feldúlása sikerült. A sereg elvonulásakor beleütközött Haszán budai pasa felmentő hadába, amelyet Székesfehérvár közelében, november 3-án legyőzött. A Felvidéken november közepétől sikeres akciót indított Christoph Teuffenbach kassai főkapitány főkapitánysága várainak katonaságával. E három hetes hadjárat során bevették Füleket, s megszerezték ostrom vagy feladás útján egy tucat kisebb felvidéki várat, s legyőztek egy török felmentő hadat is Romhánynál. Így 1593 mérlege voltaképpen felemás volt; Szlavóniában Sziszek, a Dunántúlon Veszprém és Palota elfoglalásával a török, míg a fő terjeszkedési irányból némileg kieső Felvidéken a Habsburg-haderő ért el sikert. Fontos kérdés volt, hogy 1594-ben melyik fél tudja korábbi eredményeit elmélyíteni, s áttörni a másik fél végvári rendszerén.³

Az 1594-es hadműveletek a hadszíntérhez közelebb levő Habsburg-fél kezdeményezéseivel indultak. A Németalföldre kormányzónak kinevezett Ernő főherceg helyett Mátyás főherceget bízta meg bátyja, Rudolf császár a magyar ügyek intézésével. Mátyás főherceg 1594 elején Győrben tartott ha-

ditanácsot német és magyar katonai vezetőkkel. Hardegg és mások az előző évben elesett Veszprém és Palota visszafoglalását javasolták azzal az indoklással, hogy közel vannak, s nem erős várak, őrségük is csekély, s megszerzésükkel Pápa és Győr biztonságát szolgálják. Pálffy Miklós ehelyett Nógrád ostromát javasolta a felvidéki várak és bányavárosok biztonsága érdekében, hogy bevétele után Nógrád a Buda elleni támadás gyülekezőhelye legyen.⁴ Az utóbbi javaslatot fogadták el, s hamarosan meg is indult a Nógrád elleni hadjárat. A vezérkar élén maga Mátyás főherceg állt fővezérként, főhadparancsnokként (Obrist Feldgeneral), helyettese (Obrist Feldgeneral Lieutenant) Pálffy Miklós bányavidéki főkapitány, a főtábornester (Obrist Feldmarschall) Erazmus Praun komáromi főkapitány, a tüzérfőparancsnok vagy főhadszertárnok (Obrist Feldzeugmeister) Bernhardt Leo Gall, a főstrázsamester (Obrist Wachtmeister) Engelhardt Kurz, s a főélészmester (Obrist Proviantmeister) pedig Joó János lett.⁵ A hadjárat távolabbi, Nógrád elfoglalását követő terveit illetően vélhetően Prépostváry Bálint egri főkapitány Mátyás főhercegnek január végi levelében kifejtett tervét fogadhatták el. Eszerint „elseöben Eztergomath zallanak megh, hogy az wyzy ereöth es az hidath vennek ell teöleök, my is vgjan azkor Hatwant szallanak megh, Ha az vrIsten Eztergomoth es Hathwanth kezben adna, az egyk had Buda ala menne, az my hadwnk Pest ala menne, ketseg nélkül hyzeöm hogy az VrIsten, eö felsege kezben adna, Ha pedig Budath, Pesteth az Isten kezben adna, az teob apro varakbol azonnal mind ky futnanak, Az Buday hadnak menteön kellene mennj az Dwna melleth, Pest alol mynekwnk Zolnok ala kellene mennwnk, mywel hogy ott vagyon az hyd, Ha az Isten kezwnkben adna Zolnokoth, az hyd kezwnkben lewen, mynekwnk az Tyza Dwna keözöth kellene ala mennünk Szegedre, az Dwnan twl walo haddal mindenben egyet erthetnenk”. Prépostváry abban reménykedett, hogy „az teöreök chazar derek hada Zinan Passa melle az arpa eresnek eleötte el nem érkezhetyk”.⁶ A Prépostváry-féle terv bizonyos módosítással, de valóban érvényesült a hadjárat későbbi szakaszában. Az egri főkapitány lényegében csak a Mátyás főherceg vezette alsó-magyarországi, s a Teuffenbach főkapitány irányította felső-magyarországi csapatokkal számolt, s előbb Esztergom és Hatvan, majd pedig Buda és Pest ostromát tervezte, majd felvetette e csapatok dél felé való további támadását. A terv mindenképpen merész volt, s több tényezön múltott; először is a gyorsaságon, másrészt az elsőként megtámadott török várak (Esztergom, Hatvan) ellenállásán, harmadrészt pedig a török főserег megérkezésének idejétől. E háromlépcsős, két oldalról való támadás terve mindenképpen nagyszabású elgondolás volt, de a valóságban aligha volt kivitelezhető. Mindenképpen számí-

tásba vehette e tervet a Habsburg-hadvezetés, sőt ki is egészítette ezt más támadási iránnyal is. Így összességében három főbb sereggel és támadási iránnyal számolhatunk: délnyugaton Miksa főherceg vezetésével Horvátországban indult el-lentámadás, északon Mátyás főherceg Nógrád elfoglalása után Esztergomot ostromolta, északkeleten pedig Teuffenbach Hatvant szállta meg. A több irányú, nagyjából egyidejű támadás ugyan megosztotta a magyarországi török erőket, de ezzel a Habsburg-hadvezetés voltaképpen saját erőit is szétforgácsolta.

A tényleges hadműveletek közül először Nógrád ostromára került sor. Szokatlanul korán, március 6-án kezdte meg az ostromot a Mátyás főherceg, illetve Pálffy Miklós vezette 20-21 ezer fős császári-királyi had. A gyenge várat Karaferi Mehmed nógrádi bég védte 800 főre tehető őrséggel. Lövetés és a külső vár felgyújtása után, március 10-én szabad elvonulás fejében kapitulált a nógrádi őrség. A vár feladásáért büntetésül később kivégezték Mehmed béget.⁷ A Dél-Dunántúlon is kisebb akció készítette elő a későbbi hadjáratot. Zrínyi György dunántúli főkapitány március 20-án kezdte meg támadását, melynek során előbb Berzencét, majd Csurgót és Segesdet, végül pedig Szöcsényt szállta meg. Babócsa ostroma elmaradt a folyók áradása miatt, majd Zrínyit a győri táborba rendelte Mátyás főherceg.⁸

A három irányba tervezett hadműveletek közül a leghamarabb Teuffenbach indította el támadását. Előbb Berényt (Jászberényt) szállta meg április vége felé, majd Hatvant vette ostrom alá. Még jóformán körül sem vette a várat, amikor megérkezett Szinánpasazáde Mehmed ruméliai beglerbég és Szokolluzáde Haszán budai pasa felmentő hada. A kassai főkapitány Forgách Simont küldte a török sereg ellen, maga pedig folytatta a vár ostromát. A május 1-i turai csatában Forgách fényes győzelmet aratott.⁹ A hatvani ostrom ennek ellenére kudarcnak bizonyult, Teuffenbach nem tudta bevenni az Arszlán bég által védelt várat, s július elején a török főszereg közeledése miatt felhagyott a várívással. A hatvani hadműveletet időben a Habsburg-főszereg Esztergom elleni támadása követte, s a legkésőbbi hadjáratot Miksa főherceg vezette Horvátországban. Július vége felé Petrinját ostromolta eredményesen, majd augusztus elején Sziszeket, majd Hrasztovicát és Gorát is visszafoglalta. Az eredményesnek mondható hadművelet után Miksa elbocsátotta seregét. Ennek következményeként a boszniai pasa már szeptember végére visszavette az elfoglalt várak többségét.¹⁰ Két támadási irányban tehát a hadműveletek csak ideiglenes részsikereket hoztak, egészében véve azonban kudarcként értékelhetők.

A legfontosabb hadműveletet Esztergom ostroma jelentette. Esztergom fekvésénél fogva stratégiai jelentőségű vár volt, Buda „kulcsának” számított,

a dunai víziutat ellenőrizte. Szandzsák-központként a budai vilájeten belül az egyik legjelentősebb őrséggel rendelkező elsőrendű vár volt. A háború kitörése előtt, 1591-ben 1194 fős várőrséggel rendelkezett, szandzsákjában 1570 körüli adat szerint 102 szpáhi és 340 dzsebelüi tartózkodott.¹¹ Isza (Izsák) esztergomi bég számíthatott a támadásra, s segélycsapatokat is kapott. Szokolluzáde Haszán budai pasa ide rendelte a fehérvári Kara Ali béget gyalogos janicsárokkal és lovasokkal.¹² A védők számát Illésházy 3 vagy 4 ezerre becsülte.¹³ Esztergom erődrendszere három, falakkal és árkokkal körülvett részre tagozódott. Belső központi magját a Duna felett emelkedő várhegyen levő Vár jelentette, ehhez kapcsolódott a Duna és a Kis-Duna partján levő egykori érseki város, a Víziváros. Tőlük távolabb, délnyugati irányban 2-300 méterre volt a Kis-Duna partján az egykori királyi város, most Rácváros.¹⁴ Esztergom védelmét segítette a Víziváros északi részével átellenben a Duna túlsó oldalán levő kakati palánkvár, Párkány (Dzsigerdelen=Májlyukasztó). Az ostrom előtt éppen Kara Ali kezdeményezésére építették a vártól délkeletre levő Szent Tamás hegyen a Tepedelen (Fejlyukasztó) nevű erődöt.¹⁵ Tepedelen egy külső védműnek tekinthető, ahonnan támadhatták az ostromlókat. A két bég tehát alaposan felkészült a várható ostromra.

Mátyás főherceg Nógrád bevétele után április 1-re Győrbe rendelte el a csapatok gyülekezését.¹⁶ A csapatok végül is április 23 táján Komáromnál egyesültek, s innen indultak Esztergom ostromára. Nagy szervező munkát igényelt a csapatok élelmezésének, muníciójának biztosítása. A várostromhoz szükséges ágyúk, muníció biztosításában fontos része volt az újvári hadszertár ezredesének, Prinzenstein haditanácsosnak, aki a hajóhad parancsnoka is volt.¹⁷ Thurzó György szerint Mátyás főherceg egy szép gályán érkezett és még hat gályát vártak, továbbá hajók és sajkák is érkeztek.¹⁸ A gyülekező sereg, korabeli nevén Armada igen jelentős létszámú lehetett. A táborban és az ostromnál is jelenlévő Illésházy István 35 ezerre, Istvánffy Miklós 50 ezerre becsülte a keresztény had létszámát.¹⁹ Istvánffy a magyar kontingenst részletezés nélkül 15 ezer főre tette; 10 ezer fős német, ausztriai, brandenburgi és morva lovasságot említett, s tisztjeiket is felsorolta. Szerinte a kezdetben három ezredre tagolódó; Gall, Kurz, Schönberg vezette német gyalogság meghaladta a 16 ezer főt, majd Rotenau vezetésével újabb 4 ezer fős ezred csatlakozott. Beszámolt ezenkívül egy 13 kétsorevezős és 25 kisebb csónakból álló hajóhadról is.²⁰ Ennél pontosabb, kiadatlan forrással rendelkezünk; az esztergomi hadjáratra felfogadott és a hadjáratban résztvevők jegyzékével.²¹ Az adatokat összegezve 7800 lovas, 18550 gyalogos vett részt a hadjáratban, amihez járult még a császár által felfogadott 1600 német lovas, továbbá Zrínyi főkapi-

tányságának 7 ezer fős kontingense. Ez összesen 34950 főt tesz ki, ebből 16400 lovas, 18550 gyalogos volt.²² Így voltaképpen Illésházy 35 ezres adata tűnne helytállónak, de a jegyzék Pálffy Miklós főkapitányságának létszám-adatait bevallottan nem ismeri, így gyaníthatóan magasabb, 40 ezer körüli létszámmal számolhatunk. Ez persze az egész ostrom során részt vett katonaságot jelenti; az ostrom elején, s főként végén sokkal kisebb létszámmal számolhatunk. A lovasságon belül Franz Lauenburg herceg 2200 lovasa jelentette a legnagyobb létszámú kontingenst. Augustus zu Braunschweig und Lunenburg, valamint Wenigandt Maltzen ezredes 1000-1000 lovassal rendelkezett, s ide sorolhatjuk Sebastian Schlick 1000 cseh lovasát is. Donato és Berkha egyaránt 600-600 lovassal szerepelt, s ide sorolhatjuk a 600 fős, 2 zászlóaljra tagolódó brandenburgi csapatot is. A magyar lovasságot Zrínyi György 800, Pálffy Miklós 400 huszárja, valamint Thurzó György 150 magyar lovasa képviselte. Tettauer és Praun Erasmus egyaránt 200-200 lovassal található a jegyzékben. Az előző évi, 1593-as hadjárathoz hasonlóan 125-125 lovassal vett részt ebben a hadműveletben Ulrich von Königspereg és Hans Jacob von Thurn gróf is. Összesen négyen rendelkeztek 100-100 lovassal; Kollonitsch, E. Khonigspereg, Gotthart von Starnperg, Carl Roscheln. A gyalogságon belül a legnagyobb létszámú ezredet 4800 fővel Kurz vezette. A jegyzékben három gyalogezred szerepelt 4-4 ezer fővel; a Gall, a Schönberg és a Zins ezredek. Egy 1000 fős alakulat volt, amelyet Kalkstains irányított. Egy 400 fős zászlóalj, Zrínyi 250 fős és Praun 100 fős csapata szerepel még a gyalogságnál. Az Esztergom ostromára vonuló sereg fővezére (Obrist Feldgeneral) Mátyás főherceg volt, aki főtábornemesterré (Obrist Feldmarschall) Ferdinand zu Hardegg grófot, a győri főkapitányt nevezte ki. A tüzérség irányítója (Obrist Feldzeugmeister) ezúttal is Bernhardt Leo Gall gyalogsági ezredes lett.²³

A Komáromból május első napjaiban elinduló keresztény sereg bizonyosan május 4-én ért Esztergom alá.²⁴ Thurzó György május 5-i levelében kijelentette, hogy „tegnap szállottuk meg”.²⁵ A keresztény had a vártól mintegy negyedmérföldnyire vert tábort.²⁶ Vélhetően ez a Rácvárostól nyugatra elterülő sík terület lehetett. A hajóhad a Duna partján táborozott le. Az elkövetkező napokban történt meg Esztergom körülzárása, s ezzel párhuzamosan megkezdődött az erődrendszer, pontosabban azon belül a vár lövetése is.²⁷ Thurzó György május 5-i levele szerint aznap vitték a nyolcvan öreg faltörő ágyút a sáncokba.²⁸ Már május 5-e is kölcsönös ágyúzással telt el; a törökök a várból, a Szent Tamás hegyi, Tepedelen erődből és a Dunán levő 3 gályájukból lőtték a keresztény állásokat. A tüzet viszonzta a Gall vezette császári tüzérség, elsősorban a várat lőtték.²⁹ A tábor kikémleni akaró török csapatból huszon-

kettőt levágtak, négyet pedig elfogtak.³⁰ Gall az ágyúkat éjjel közelebb hozatta, s egy török temető közelében készített sáncokba vitette. Az ágyúsáncokat magyar és német csapatok őrizték.³¹ A vártól keletre is sáncokat létesítettek, ide lövészeket helyeztek, hogy gátolják meg a három török gályát, hogy eleséget és utánpótlást juttassanak be Párkány felől a várba. A török hajók azonban a jobb partot elkerülve Párkány felől a Vízivárosba hajóztak, s rakományukat a parton letették.³² Május 6-án a várból kiűtött a török és a várhoz közeli sáncot támadta meg, a harcban mindkét fél részéről néhányan elesetek.³³ A vár több napos lövetése során május 7-én este felé a várban levő Szent Adalbert templom tornya is kigyulladt. A tűz és az itt tárolt lőpor felrobbanása nagy károkat okozott.³⁴ A vár erős lövetésére utalt Thurzó György is május 7-i és 8-i leveleiben, szerinte „az várat is mindenestül megégeténk”.³⁵ A lövetés és a lőpor robbanás eredményeképpen rohamra alkalmasnak ítélte, több lépésnyi széles rés keletkezett a vár falán. A rohamot másnapra halasztották. Május 7-én került sor – korabeli szóhasználatlaltal – az ostromra. Thurzó úgy összegezte a résen át intézett támadást, hogy „az mieinkben is egynehányan elhullanak és sokan meg is sebesedének, de az törökökben két annian vesztenek, de még is meg nem veheténk.”³⁶ Istvánffy szerint az ellenség kijavította a sáncot, s hosszas küzdés után a keresztény csapatok visszavonultak; Greis és 30 fő elesett, sokan megsebesültek.³⁷ Ortelius szerint 8-a délutánján indult a roham, amelyben a gyalogságot végül visszaverték, s 300-an estek el.³⁸ A kudarcból okulva folytatták a réslövetést, hogy az elkövetkezendő napokban majd komolyabb és eredményesebb rohamot intézhessenek a vár ellen. A források szerint két oldalról 18 ágyúval lőtték a várat.³⁹ Május 9-én váratlan fordulat következett be. Az amúgyis gyengén védhető rész, a királyi vagy nagy város, illetőleg Rácváros feladás következtében az ostromlók kezére került. A kezdeményezők a városban lakó rácok voltak, akik Pálffy Miklóssal megalkudtak. Eszerint, ha őket, valamint a városban lakó asszonyaik és gyermekeik életét megkímélik, hajlandók beengedni a császári- királyi csapatokat a városba. Ortelius szerint az alkut május 9-e reggelén a rácok kezdeményezték; 8 óra körül a táborba küldték megbízottaikat, akik megegyeztek az átadás időpontjáról és feltételeiről. Ennek megfelelően május 9-e éjszakáján, 10-e hajnalán a keresztény csapatok egy része megrohmozta a várat a szőlőhegy felől, míg másik oldalon a rácok a kis kapun át beengedték más részüket. A támadók a városban lakó törököket lekaszabolták, míg a rácok és családjuk életét megkímélték.⁴⁰ Kjátib Cselebi leírása szerint a Boszniából és Szemendréből érkező 2 ezer lovas követte el az árulást, akik „az ellenséggel értekeztek és Esztergom külváros kapuit, ahol állomásoztak, gyorsan kinyitották és az ellenség-

hez csatlakoztak.”⁴¹ Az elfoglalt városba őrségül 2 zászlóalj német gyalogos és 600 magyar katona került, s mellettük hagyták az átpártolt 300 rácot is.⁴² Ezzel az esztergomi erőrendszer leggyengébb, s eddig nem is támadott része váratlanul a császári-királyi sereg kezére került. Május 4 és május 10 között számíthatjuk az ostrom első szakaszát, amely Esztergom körülvételét, a vár ágyúzását és első megrohamozását vagy ostromát, valamint a Rácváros bevételét hozta.

Május 10-e után a keresztény hadvezetés, ha nem is rögtön, de megváltoztatta támadási irányát. Eddig a vár elfoglalására törekedtek, de ezt akadályozta a Szent Tamás hegyi erőd, Tepedelen; továbbá a várral egy erősséget képező Víziváros. Így előbb ezeket kellett elfoglalni. Ortelius szerint a mieink látták, hogy a várat nem lehet megszerezni a Víziváros elfoglalása előtt.⁴³ Az ostrom második szakaszában, május 11-től egészen az ostrom végéig elsősorban a Víziváros bevételéért folyt a harc; lövetés és rohamok követték egymást, illetve az őrség többször is kitört. E szakasz elején lövetni kezdték a Vízivárost, majd a támadásokat akadályozó Szent Tamás hegyi erődöt megtámadták, s bevették. Az akciót Thurzó alapján május 16-ra tehetjük.⁴⁴ Előbb egy dombról 4 ágyúval lőtték az erődöt, amelyen rohamra alkalmas rések keletkeztek. Ezután következett a roham, amely eredményre vezetett. A rohamban Radics és Erdős egykori veszprémi tisztek haladtak az élen, kitűzték a zászlót. A magyar csapatokat követték a Schönberg ezred csapatai. Tepedelen 200 főre becsült őrségét javarészt levágta a támadó magyar és német gyalogság.⁴⁵ Esztergom őrségének megfélemlítésére néhány török fejet is kitűztek az erődre.⁴⁶ Ortelius leírása szerint a Víziváros ellen az első rohamot május 16-án intézték. Ennek során a város előtt emelt sáncot megrohamozták, s 2 órás nehéz harc árán elfoglalták. A szívósan védekező törököket részint lelőtték, részint lekaszabolták.⁴⁷ A hegyi erőd elfoglalása után ide, s a városba is telepítettek ágyúkat. Az ágyúk átszállítása miatt két napig nem lőtték a Vízivárost és a várat. Ezalatt az ellenség a falak réseit betömte, s mögötte árkot ásott.⁴⁸ Az új sáncokból való lövetés következtében a Víziváros nyugati falán nagy rés keletkezett, 15 lépésre becsülték. Hardegg főtábornester rohamot rendelt el, amire május 19-én került sor. Thurzó György megfogalmazása is arra enged következtetni, hogy ez már a második próbálkozás lehetett: „tegnap ismét az második várasnak, holott az víz vár vagyon, mentünk vala ustromnak.”⁴⁹ A rohamban a Kurz ezred 800 német gyalogosa vett részt, továbbá magyar katonaság is. A törökök keményen védtek a falakat, s golyózáppal fogadták a támadókat. A heves küzdelemben mindkét fél sok embert veszített, s sok volt a sebesült is.⁵⁰ Megsebesült az egyik német gyalogezred vezetője, Engelhard Kurz is, aki hamarosan belehalt sebesülésébe.⁵¹ Vélhetően a német tiszt eles-

tére utalt Kjátib Cselebi török történetíró, aki szerint a tiszt aranyláncot viselt, s az esztergomi bég nagy jutalmat ígért annak, aki leteríti. Végül egy „Budáról érkezett Oszmán nevű vitéz puskájával” célba vette „s mellébe egy golyót lőtt, ami által lováról őt leejtette.”⁵² Közismert, hogy Balassi Bálint is itt sebesült meg, mindkét combját átlőtték, s a német orvos kezelése eredményeképpen 11 nappal később, május 30-án elhalálozott.⁵³ Egyes források szerint a várvédelem egyik irányítója, a fehérvári Kara Ali bég is e roham során esett el.⁵⁴ A sikertelen rohamot újabb ágyúzás követte, Thurzó megfogalmazása szerint „az csütörtöki ustrom után az várat az fejedelem (ti. Mátyás főherceg – T. S. L.) igen megtörtette sok álgúyával”.⁵⁵ Május 22-én újabb roham indult a Víziváros ellen, immár a harmadik. Thurzó szerint már reggel „az magyar ment az ustromnak, azokban is elegen vesztenek, sokan sebesedtenek, de semmiképen az várast meg nem vehették;” éjjel pedig „mentek volt az németek ustromra az kisebbik esztergami várasnak, kit vízvárnak is hínak, holott szegínyekben sokan vesztenek, sokan sebesedtenek, de az várast meg nem vehették”.⁵⁶ Istvánffy e harmadnapon történt harmadik ostrommal kapcsolatban azt említette meg, hogy a Schönberg-ezred zászlótartója már a zászlót is kitűzte, de egy ágyúgolyó megsebesítette, s 1000 fő esett el a sikertelenül rohamozók közül. A sebesültek között említette Gall ezredest, a főhadszertárnokot.⁵⁷ Ortelius szerint a támadás során vitézül megmászták a falakat, majd a falak mögött ássott árkoknál heves ellenállásba ütköztek, s 1000-nél is többen estek el. Így is háromszor rohamoztak, míg végül visszaverték őket, s a Víziváros előtti elfoglalt sáncot is elhagyták.⁵⁸ Kjátib Cselebi leírása szerint az ellenség „éjszaka intézett támadást”, „hágcsókon felfelé jött s ekkor az elkeseredett lelkű katonaság éhes farkas módjára rohanta meg őket és az ellenségből sokat elpusztítottak”.⁵⁹ A május 22-i roham tehát újabb kudarcot, s jelentős embervesztést hozott. A védők vesztesége is jelentős lehetett, meghaladhatta a 300 főt.⁶⁰ Elesett a védelem másik irányítója, Isza esztergomi bég is.⁶¹ Ekkor Musztafazáde Ahmed bég lépett a helyébe, az ostrom hátralévő részében ő irányította a védelmet.⁶² Ahmed vélhetően az erősítéssel juthatott be a várba, amelyet Budáról küldtek. Ortelius tudósítása szerint május 25-én 2 bég érkezett a várba csapatokkal, köztük volt 500 janicsár is.⁶³ Istvánffy szerint a 22-i ostrom tizedik napján, azaz június 1-én érkezett Párkány felől hajókon az erősítés; 500 janicsár jött Anniván belgrádi parancsnokkal.⁶⁴ Kjátib Cselebi keltezés nélkül említette azt, hogy „Budától felfelé mintegy ezer katonára ült s a Dunán Esztergomba bevonult.”⁶⁵ A források szerint szinte naponta jött Budáról erősítés. Ez mindenképpen megnehezítette az ostrom sikeres folytatását. Az esztergomi váróvívás második szakaszát kb. május 11-től

számíthatjuk május 22-ig bezáróan. Ekkor lövetések után három (V. 16, 19 és 22) sikertelen rohamot intéztek a Víziváros ellen, s bevették Tepedelen erődjét a Szent Tamás hegyen.

Az ostrom harmadik szakaszát május 23-tól számíthatjuk egészen az ostrom végéig. Június elejétől az esztergomi táborban a dunántúli és dunán-inneni megyék részére gyűlést is tartottak, amely intézkedett a nemesi felkelésről és az adóról.⁶⁶ Az ostrom e szakaszában kizárólag a Víziváros ostroma folyt lankadó erővel, a rohamok száma csökkent, a védők kitörése egyre gyakoribbá vált. A védők és az utánpótlás bejuttatása miatt egyre kevesebb volt az esélye a vár bevételének. Így az ostrom vége felé szinte tétlenül állomásozott az esztergomi vár alatt a császári-királyi sereg, amely sok embert veszített és sok sebesültje volt. Ráadásul a Buda közelében gyülekező hódoltsági török csapatok veszélyt jelentettek az ostromlókra, hiszen Esztergom felmentését tervezték. Kjátib Cselebi szerint május 26-án Apardi bég, 27-én a temesvári pasa, 29-én pedig a boszniai pasa érkezett meg Budára. Június első napjaiban éjszakai támadást terveztek az esztergomi keresztény tábor ellen, s az előőrsők csatáoztak is.⁶⁷ Hardegg június 4-i levelében megemlítette, hogy híreket kaptak arról, hogy a budai és a temesvári pasa, s a beglerbég támadásra készül. Maga is kiküldte katonáit, s azok négy foglyot ejtettek. Ezekről megtudták, hogy a temesvári pasa a Duna túlsó oldalán táborozik, míg a budai pasa és a beglerbég Budán. A fenyegető veszély hírére teljes hadrendben kivonult táborából a keresztény sereg, s elűtöttek 1-2 ágyút (karthaun), hogy az ellenséget a csatamezőre csalogassák, de az nem jelentkezett.⁶⁸ A turai kudarc után Haszán budai pasa és Szinánpasazáde Mehmed ruméliai beglerbég és a temesvári pasa nem mert ugyan támadni a túlerőben levő keresztény sereg ellen, de közeli táboraik mindenképpen veszélyt jelentettek az ostromlókra, s az erősítéseken túlmenően bátorítást adhattak a védőknek. A védők létszámának és önbizalmának növekedését jelzik a szaporodó számú és intenzitású kitörések a keresztény sereg sáncai ellen. Az ostrom után készült rövid összefoglaló jelentés négy helyen említett sáncot, ostromárkot. Az első, legnagyobb sánc a Duna mellett, a második a Szent Tamás-hegyen, a harmadik a városban (Rácváros), a negyedik pedig a Vízivárossal szemben fekvő szigeten volt.⁶⁹ Június 4-én a keresztény sereg említett táborból való kivonulását és távollétét használta ki az esztergomi őrség kitörésre, a sáncok elleni akcióra. Kjátib Cselebi túlzó tudósítása szerint ekkor „az esztergomi harcosok kimentek s éhes farkas gyanánt a táborba bemenvén, ezernél többet megöltek, néhány utálatos csapatot pedig üldözve a Dunába kergettek, többeket élve elfogtak, ágyúikat ... beszegezték és elrongálták s a puszkaporból amennyit csak elhoz-

hattak, elraktak, a többit pedig felrobbantották s azután a várba mentek.⁷⁰ Hardegg június 4-i levele tanúbizonysága szerint ekkor a szigeten levő, az előző éjszaka készített sáncot támadta meg 100 török, s az ott levő 800 vagy 900 német gyalogost kiűzték a sáncból, az ágyúkat pedig megrongálták.⁷¹ A június 4-i kitérés mindenképpen sikeres volt török részről. Az ostromlók részéről a válasz a Víziváros fokozott lövetése volt. Wollzogen június 7-i jelentése szerint az előző nap folyamán és éjjel, valamint aznap reggel is ágyúzták a Vízivárost a szigeti sáncból és a városból is. Azt remélték, hogy „isten segítségével egy-két napon belül rohamra alkalmas rést lőnek.”⁷² Ezt követően június 8-án a törökök újabb kitérést intéztek a várból, talán éppen az újabb rohamot akarták ezzel megelőzni. Ortelius és Istvánffy tudósítása szerint kb. 1000 gyalogossal indítottak nagyerejű támadást a Víziváros előtt, a Duna-parton levő új sánc ellen, amelyet a Schönberg-ezred fele, kb. 1800 gyalogos őrzött. A támadás kezdetben sikeres volt, a német gyalogosok nagy része megfutamodott, a törökök négy zászlót ki is tűztek. Már-már megszerezték az ágyúkat is, de a Schönberg-ezred zászlósa kevés emberével kitartott, magyar csapatok jöttek segítségére s megfutamították az ellenséget. Az összecsapás során Ortelius szerint 26, Istvánffy szerint 30 török esett el. Mindkét forrás beszámolt arról, hogy 5 foglyot ejtettek és 2 török zászlót is zsákmányoltak a keresztény csapatok.⁷³ Wollzogen részletesebb jelentése szerint a törökök vízen és szárazon egyszerre támadtak. A várból kitérő törökök számát kb. 700 főre tette, két bég vezette őket, 4 zászlóval jöttek. A támadás korán, 2 órakor indult. A szárazföldön a Duna melletti újonnan épített erődöt, sáncot támadók a Schönberg-ezred 4 zászlóaljába ütköztek. A támadók első támadása sikeres volt, négy zászlót ki is tűztek, de heves harc és ellenállás után végül visszaverték és futásba kergették őket. Wollzogen szerint 34 törököt vágtak le, 2 törököt elfogtak, a saját veszteséget pedig 9 főre és ugyanannyi sebesültra tette. Megemlítette, hogy a négy török zászlót zsákmányként a táborba vitték. A parton levő erődöt a víz felől is támadta a török, a török gályák és sajkák megközelítették, s lőtték. Mindkét részről heves tüzelés folyt, végül visszaűzték itt is az ellenséget.⁷⁴ Így a török kitérés voltaképpen sikertelen volt, de jelezte az ostromlók tehetetlenségét. Az ostromlók válasza kissé késett, jónéhány nappal később indítottak rohamot. Ezt Ortelius követve június 14-re, Thurzó levele alapján inkább június 12-13-ra tehetjük.⁷⁵ Ortelius tudósítása szerint korán, délelőtt 8 és 9 között indult a roham a Víziváros három különböző pontján. A keresztény csapatok 1600 fővel rohamoztak, s a roham másfél óráig tartott. A védők erős ellenállást tanúsítottak, s tüzeléssel nagy veszteséget okoztak a támadóknak.⁷⁶ Thurzó György úgy vélekedett, hogy „noha mi közölünk is vesztenek, de az

török közül hat hét anni veszett, de mégis az várást, sem az várat meg nem vehettük.”⁷⁷ Egy 14-i jelentés szerint 12-én döntöttek arról, hogy másnap három helyen rohamozzák meg a Vízivárost. A támadás 9 óra körül kezdődött meg. Ennek során a Vár és a Víziváros közötti részen a hevesen támadó magyar gyalogság 2 zászlóalja feljutott ugyan a falakra, de kevesen lévén végül is megfutamították őket. A középben támadó Gall ezred 3 zászlóalja szintén feljutott a Víziváros falaira, sőt megtámadta a falak mögötti árokban levő törököket. A harc két óráig tartott, végül az ellenség heves tüzelése miatt nagy veszteséggel kellett a támadóknak visszavonulniuk. A harcban 300 keresztény katona sebesült meg, de közülük kevesen haláloztak el. Az elesett tisztek között volt a lunenburgi ezred kapitánya és helyettese, valamint Gottspereg kapitány. Feltehetően a védők vesztesége sem lehetett kevesebb e roham során.⁷⁸ A kudarc mellett aznap éjszaka az időjárás is rosszra fordult, viharos szél és eső zúdult a keresztény táborra, sok sátrat megrongált.⁷⁹ Így az ostromot csak június 16-án tudták folytatni, ekkor a várat és a Vízivárost öt helyről is lőtték: a Szent Tamás hegyről, a Rácvárosból, két Vízivároshoz közeli sáncból és a szigetről.⁸⁰ Másnap, június 17-én éjszaka török kitörésre került sor. Ekkor 1000 török tört ki a várból, s támadt a vízpartnál levő hátsó sáncre, hogy kiűzze onnan a császári katonaságot, de visszaverték őket. A törökök közül ötvenet levágtak, sokat megsebesítettek avagy elfogtak.⁸¹ Másnap, június 18-án is támadás érte a Duna melletti keresztény sáncot részint a török gályák részéről, részint pedig a várból kitörő törökök részéről. A csatározásban 36 török esett el, sokan megsebesültek és sok foglyot hoztak a táborba.⁸² Június 22-én 500 fős török csapat tört ki a várból és a sáncre ütött. A kialakuló csatározásban mindkét fél vesztesége legfeljebb 40 fő lehetett.⁸³ Június 25-én a törökök csak 200 fővel támadtak a keresztény tábor ellen, de visszaverték az akciót.⁸⁴ A sűrűsödő kitörések világosan jelzik az elhúzódó ostrom eredménytelenségét. Thurzó szerint „az török gyakorta kiüt a sáncre és az német uraimban eleget vág le.”⁸⁵ Illésházy szerint „a török szüntelen kiütött reájok az sáncokban”.⁸⁶ Thurzó György ekkortájt írt leveleiben többször is előfordul az a jellemző kifejezés, hogy „itt az vár alatt heverünk”.⁸⁷ Ez a hiábavaló, céltalan táborozásra, a meddő ostromra utal.

Az ostrom hamarosan véget is ért. A keresztény tábor értesült Szinán pasa nagyvezír nagy seregének közeledéséről.⁸⁸ A hírek szerint Tolna felől Buda felé közeledett a török felmentő had. Ekkor, Ortelius szerint június 26-án Mátyás főherceg haditanácsot tartott a vezérekkel; hercegekkel, ezredesekkel és parancsnokokkal. Heves vita folyt, a vélemények megoszlottak. A braunschweigi herceg, egyes német parancsnokok is, továbbá Pálffy és Nádasdy elleneztek az elvonulást és csatát javasoltak. Mások arra hivatkozva, hogy a

nagyvezír nagy és pihent sereggel jön, míg a keresztény had meggyengült az ostrom során, a vár alóli elvonulást indítványozták. A sereg meggyengülésével kapcsolatban egyik forrásunk azt említette, hogy csak 8 ezer lovas maradt.⁸⁹ A rohamokban részt vevő, s a sáncokat a török kirohanásokkal szemben védelmező német gyalogság is erősen megtizedelődött. A Kurz és a Gall regimentek csak 500-500 egészséges katonát számláltak, s a Schönberg-féle ezred sem volt több 2 ezernél.⁹⁰ Illésházy is megemlékezett arról, hogy betegségek miatt a 12 ezer gyalogosból „2000 elő nem állhata”.⁹¹ Az eldöntetlen vita után a főherceg az elvonulást ellenzőket magához hívatta, s meggyőzte őket arról, hogy legalábbis a folyó túlsó oldalára, Párkányhoz húzódjanak.⁹² Ekkor az ágyúkat a sáncokból és a Szent Tamás hegyről kivonták, s a hídon át a Duna túlsó oldalára szállították. A hadsereg szekerei, poggyása és sátrai is átkerültek a túloldalra.⁹³ Egy forrás szerint 26-án és 27-én vonták ki a sáncokból az ágyúkat.⁹⁴ A visszavonuló császári-királyi sereg felégette, lerombolta a kezén levő Rácvárost.⁹⁵ Illésházy szerint „felgyújták az esztergami nagy várost.”⁹⁶ Egy forrásunk szerint már 25-én reggel 5 órakor sor került erre, mikor több helyen lőporral robbantották fel a várost.⁹⁷ Istvánffy szerint az ágyúk és a szekerek, poggyász átszállítása után a visszavonuló sereg hadrendjében „a lovasság elől vonult, a hadrendet a német ezredek zárák be.”⁹⁸ Több irat is foglalkozott a keresztény sereg a történeti irodalomban június 29-re tett visszavonulásával. Az egyik szerint először a magyar főkapitányságok csapatai vonultak, majd másodikként a német gyalogság, azon belül is előbb Kurz és Gall ezredei, harmadikként pedig a német lovas zászlóaljok következtek.⁹⁹ Egy részletesebb irat tudósítása értelmében június 28-án délután 6 órakor kezdte meg a főtábor-mester parancsára az elvonulást a sereg. Még ezelőtt Gall főhadiszertárnok a sáncokból kivonta a nagy ágyúkat. Az ágyúk után következtek a magyar csapatok és a német csapatok szekerei. Ezek akkor kezdték meg vonulásukat, amikor a Duna túlsó partján már volt egy tábor. A szekerek éjszaka, majd a következő napon is vonultak. Ezután megkezdődött a sáncok őrségének kivonása és elvonulása is. Először a Duna melletti sáncból távozott Schönberg ezredes, őt követte a Szent Tamás hegyi sánc őrsege, majd a szigeti sánc csapatai, s végül a városban levő sánc csapatai; Pálffy emberei és néhány zászló német gyalogos. A szekereket követte a vonulási rendben a két német regiment (Kurz és Gall ezredei) majd a többiek. A lovasok zárták a sort, ők nem is tudtak aznap, 28-án átjönni, hanem ott éjszakáztak csatarendben. Másnap 8 és 9 között folytatódott a hídon való átkelés, amely délután háromra fejeződött be.¹⁰⁰ A Párkányhoz való átvonulás tehát 28-29-én lezajlott, lényegében nagyobb baj és zűrzavar nélkül. Ezzel Esztergom ostroma véget ért.

Bár néhány rohamot a keresztény sereg még tett Párkány ellen július elején, ezeket az őrség visszaverte.¹⁰⁰ A megérkező Szinán nagyvezír seregével Esztergomhoz közel táborozott, majd tovább vonult hadjáratának első célpontja, Tata irányába. Mátyás mintegy egy-másfél mérföldre volt az oszmán seregtől, de nem mert átkelni a folyón és csatát vállalni.¹⁰² Ehelyett július 18-án előbb Komáromhoz vonult, majd Győr felé vette útját.¹⁰³

A hadjárat hátralévő része is török győzelmeket hozott. Szinán nagyvezír előbb bevette Tatát (július 19-23), majd Szentmártont (július 29-30), s hosszú ostrom után a Hardegg főkapitány által védett Győr is kapitulálni kényszerült (július 31-szeptember 29), miután Mátyás főherceg seregét a török kiűzte a Szigetközből. Pápa ostrom nélkül került (október 3) török kézre. Egyedül az Erazmus Praun főkapitány, majd cleste után Starsich Farkas által védett Komárom tudta visszaverni a nagyvezír diadalmas seregét (október 4-24).¹⁰⁴

Esztergom 1594. évi ostroma a császári-királyi hadsereg egyértelmű kudarcát, s a török őrség vitathatatlan diadalát jelenti. Egy jelentős, 40 ezer főre tehető, jól felszerelt hadsereg 56 napi eredménytelen ostrom után elvonult a vár alól. A kudarc okát már a kortársak is keresték. Illésházy István puritán és elfogult módon az idegen vezérek erkölcsi gyengeségét; Mátyás főherceg erélytelenségét, a német vezérek részegségét, tudatlanságát emlegette. Több példát is felhozott a német katonák gyávaságára, a magyar vezérek és katonák bátorságára, helyállására. Egyetlen katonai érvet említett csak: „mindenha igen kevés népet rendeltek az ostromba, úgy annyira hogy 60 és hetven alig ment az törésre benne.”¹⁰⁵ Az ostrom résztvevőjeként és tudósítójaként Niclas Gablman is megírta véleményét Mátyás főhercegnek, s felsorolta a hadvezetés hibáit. Ő is megemlítette, hogy kevesen mentek ostromra, azaz rohamra: „vagy háromszáz embert rendeltek egy olyan vár ostromára, melyet kétezren felül való, jól felszerelt török védelmezett”, „legalább hat, vagy nyolcezer embert kellett volna e célra fordítani.”¹⁰⁶ A történeti kutatásban ennek alapján a kudarc okai között a nagyszámú és hősiessen védekező őrséget, és az elemi katonai hibákat említették. Utóbbiak között szerepeltek az előkészítetlen rohamok, s a vár teljes körülzárásának elmulasztása. Az utóbbi következtében a török utánpótlást és erősítést tudott bejuttatni a várba.¹⁰⁷ A hibákból okult a császári-királyi hadvezetés, s a következő évi hadjárat vezetését egy valóban tehetséges hadvezérre, Carl von Mansfeldre bízták, aki teljesen körülzárta Esztergomot, legyőzte a felmentő sereget, s bevette a Vízivárost. Bár a vár kapitulációja előtt járványban meghalt, s a sikert Mátyás főherceg arathatta le, de az érdem elvitathatatlanul Mansfeldé volt.¹⁰⁸ A sikerhez bizonyos fokig az 1594. évi sikertelen ostrom is hozzájárult tanulságaival.

Jegyzetek

- [1] Csillag Mária: *Esztergom története a tizenöt éves török háború alatt*. Budapest, 1916.; Soós Elemér: *Esztergom vára és ostromai. Esztergom évilapja* 1930.; Csorba Csaba: *Esztergom hadi krónikája*. Budapest, 1978. (továbbiakban: Csorba 1978) 136-143.; Horváth István: *Esztergom 1594. évi ostroma és Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne. Esztergom évilapja* 2000; uő.: *Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne: Esztergom-Víziváros. Honismeret* 2004/3. sz. (továbbiakban: Horváth, Honismeret 2004/3) 6-9.; Szabó Gábor: *Esztergom ostromai a 15 éves háború alatt*. Szakdolgozat. Szeged, 2004. (továbbiakban: Szabó 2004)10-17.
- [2] Erre összefoglalóan l. Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000, Belvedere Meridionale. (továbbiakban: Tóth 2000) 63-83.
- [3] Az 1593-as hadieseményekre részletesebben vö. Tóth 2000.135-144.
- [4] Vö. Istvánffy Miklós: *Magyarország története 1490-1606*. Fordította Vidovich György. Debrecen 1867-1868. (továbbiakban: Istvánffy) 693-694.; vö. még Joó János jelentése, Haus- Hof- und Kriegsarchív, Wien, Hungarica, Allgemeine Akten (továbbiakban: HHStA Hungarica) Fasc. 126. fol. 20r (No. 13.)
- [5] Istvánffy, 694; Joó János jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 20v
- [6] *Prépostváry Bálint egri főkapitány 1593. január 25-i levelére Mátyás főherceghez*. vö. Hadtörténeti Intézet Levéltára, Törökkori Iratok Gyűjteménye, 1594/2. sz. irat; tartalmilag idézi MAROSI ENDRE, In *Magyarország hadtörténete* I. Budapest, 1984. 213.
- [7] Nógrád ostromára vö. Joó János jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 20r-23v; összefoglalóan l. Tóth 2000. 148, 150.
- [8] Tóth 2000. 150.
- [9] A turai csatára vö. összefoglalóan TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A hatvani-turai csata (1594. május 1.)*. *Hadtörténelmi Közlemények* 1990/3. sz. 56-71.
- [10] Vö. Istvánffy, 697-698; Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. Budapest, 1940. (továbbiakban: Bánlaky 1940) 132.; Tóth 2000. 153.
- [11] Az adatokra vö. Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 91., 99.
- [12] Vö. Istvánffy, 699.
- [13] *Illésházy István nádor füljegyzései 1592-1603*. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (továbbiakban: Illésházy) 10.; a szakirodalomban a beérkező erősítésekkel együtt összesen 5 ezer főre tette Csorba 1978. 138.
- [14] Vö. Horváth, Honismeret 2004/3. 6.; Csorba 1978. 131-132.; az esztergomi vár részeire l. még Szabó 2004. 3-6; Esztergom térképi ábrázolására legújabbán vö. Pászti László: *Esztergom várának első részletes térképi ábrázolása és ismeretlen erődítési terve. Hadtörténelmi Közlemények* 2000/1.

- [15] Istvánffy, 699-700; I. még az erőd márciusi felépítésére Ortelius, Hieronymus Augustanus: *Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen der Statt und Vestungen auch Scharmützel und Schlachtern so in Ober und Vnder Ungern auch Sibenbürgen mit dem Türcken von A. 1395...* Nürnberg, 1602. (továbbiakban: Ortelius 1602) 61r
- [16] Uo.
- [17] Vö. *Mátyás főherceg 1594. V. 2-i levele Rudolf császárnak*. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 13r
- [18] Kubinyi Miklós: *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethez*. I-II. Budapest, 1876. (továbbiakban: Thurzó-levelei) I. 64., 65. (Thurzó IV. 23-i és 27-i levelei)
- [19] Illésházy, 6; Istvánffy 699; Illésházy becslését fogadta el Csorba 1978. 137.; Istvánffyt Horváth, Honismeret 2004/3. 6.
- [20] Istvánffy, 699.
- [21] *Verzeichnus das Kriegsvolckh zu Ros and fues so den Kay. Mt. besoldten undt sich bei der Granarischen Expedition von 1594 befunden*. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 70r-v
- [22] A forrás létszámadatainak összegzésére vö. Tóth 2000. 152.
- [23] Vö. Istvánffy, 699.
- [24] Istvánffy V. 7-re tette, vö. Istvánffy, 699; de többi forrásunk május 4-re keltezte pl. Ortelius, Aprilis 24 (=V. 4.), 62r; Illésházy, 6; Csorba a forrásokat egyeztetve 4-7-re tette, Csorba 1978. 138, Ortelius félreértve április 24-re Bánlaky 1940. 119; Horváth 5-7-t említett; Horváth, Honismeret 2004/3. 7.
- [25] Thurzó levelei I. 69. (LXXXII. sz.)
- [26] Ortelius 1602. 62r
- [27] Helytelen Csorba szakaszolása, miszerint május 4-7 között volt a vár körülzárása, s 8-13 között folyt a falak megközelítése, a réslövetés, s május 14 és 29 között a rohamok. Valójában már május 5-én megkezdődött a vár lövetése, s 7-én vagy 8-én már rohamra is sor került.
- [28] Thurzó levelei I. 69. (1594. május 5-i levél, LXXXII. sz.)
- [29] Ortelius 1602. 62v
- [30] Uo; vö. még Szabó 2004. 13.
- [31] Istvánffy, 700.; belső kronológiája szerint erre 7-én és 8-án kerülhetett sor, vö. Csorba 1978. 139; valójában Ortelius alapján 5-re és 6-ra gondolhatunk.
- [32] Istvánffy, 700.; Csorba 1978. 139.
- [33] Thurzó levelei I. 70. (Thurzó május 7-i levele, LXXXIII. sz.)
- [34] Ortelius IV. 27 (=V. 7-re tette) az eseményt, vö. Ortelius 1602. 62v; Istvánffy szerint május 13-án történt, vö. Istvánffy 700.; a szakirodalomban 13-at említette ez alapján Csorba 1978. 140.; május 9-re tette Horváth, Honismeret 2004/3. 7.; Szabó 2004. 13.

- [35] Thurzó levelei I. 72. (V.7-i és 8-i levelei, LXXXIV. és LXXXV. sz. iratok)
- [36] Thurzó levelei I. 72. (V.8-i levél, LXXXV. sz. irat)
- [37] Istvánffy, 700. ; Szabó 2004. 13.
- [38] Ortelius 1602. 62v
- [39] Istvánffy, 700; Ortelius 1602. 62v
- [40] Istvánffy, 700; Ortelius 1602. 62v; Thurzó levelei I. 74. (V. 10-i levél, LXXXVI. sz. irat); Illésházy, 7; Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594-1602. *Hadtörténelmi Közlemények* 1983/4. sz. (továbbiakban: Isolano) 653.; -a szakirodalomban tévesen az terjedt el, hogy 10-e éjjelén történt az esemény, vö. Csorba 1978. 139; illetőleg 11-én, vö. Horváth, *Honismeret* 2004/3. 7.
- [41] Kjátib Cselebi, *Török történetírók III.* (1566-1659). Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest, 1916. (továbbiakban: *Török történetírók III*) 217.
- [42] Ortelius 1602. 62v
- [43] Uo.
- [44] Thurzó május 20-i levele szerint „az elmúlt hétfőn adta kezünkben az új kastélt, mellet az törökök az Szent Tamás hegyen csináltak volt”; Thurzó levelei I. 79. (XC. sz. irat)-mivel a 19-i roham szerint csütörtökön volt, ezért az elmúlt hétfő bizonyosan 16-ra esett; Ortelius tévesen május 23-ra, azaz június 2-ra tette az akciót, vö. Ortelius 1602. 63r
- [45] Vö. Istvánffy, 701-702; Ortelius 1602. 63r; a támadás datálása nélkül Istvánffy leírása alapján vö. Csorba 1978. 140.
- [46] Ortelius 1602. 63r
- [47] Uo.
- [48] Istvánffy, 701.; vö. még Csorba 1978. 140.
- [49] Thurzó levelei I. 79. (V. 20-i levél, XC. sz. irat)
- [50] A május 19-i ostromra vö. Istvánffy, 701; Thurzó levelei I. 79. (V. 20-i levél, XC. sz. irat)
- [51] Ehhez az ostromhoz kapcsolja Istvánffy, 701; Thurzó levelei I. 79. (V. 20-i levél, XC. sz. irat); a V. 22-i rohamnál írja le megsebesülését Ortelius 1602. 63r; általánosságban említi elestét, tévesen Cruz néven Isolano, 653. – a forrást közzétevő Benda Kálmán ezért nem is tudta azonosítani, vö. uo. 653. 4. jegyzet
- [52] *Török történetírók III.* 218.
- [53] Balassi megsebesülését és néhány nappal későbbi halálát említi Istvánffy, 701; megsebesülésére utal Thurzó levelei I. 79. (XC. sz. irat)
- [54] Vö. Istvánffy, 701.
- [55] Thurzó levelei I. 80. (V. 22-i levél, XCI. sz. irat)
- [56] Thurzó levelei I. 81. (V. 23-i levél, XCII. sz. irat)

- [57] Istvánffy, 701-702.; Csorba 1978. 141-142.
[58] Ortelius 1602. 63r
[59] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 218.
[60] Istvánffy, 702.
[61] Uo.; név nélkül említi az esztergomi bég elestét Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 218.
[62] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 218.
[63] Ortelius 1602. 63r
[64] Istvánffy, 702.
[65] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 220.
[66] A gyűlésre vö. Bánlaky 1940. 121.; a gyűlés határozataira vö. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 28r-29r
[67] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 219.
[68] Vö. *Hardegg június 4-i levele Thurnhoz.* HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 30r-31r
[69] Khurzer bericht, vö. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 73r-76r-a sáncokra vonatkozó rész vö. 73r
[70] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 219.
[71] HHStA Hungarice Fasc. 126. fol. 30r
[72] „wir zu Gott hoffen, es soll in ain tag zweyen zum Sturmmb beschossen worden”, vö. *Hans Christoph Wollzogen VI. 4-i jelentése.* HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 35r-39r
[73] Ortelius 1602. 63v; Istvánffy 702.- míg Ortelius a német zászlósnak tulajdonítja a sikert, addig Istvánffy a magyar csapatnak.
[74] Hans Christoph Wollzogen VI. 8-i jelentésére vö. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 36r-39r
[75] Ortelius szerint június 4-én, azaz újnaptár szerint június 14-én történt a támadás, vö. Ortelius 1602. 64r; Thurzó György június 13-i levelében tegnapi eseményként említi, tehát 12-én lehetett, vö. Thurzó levelei I. 87. (VI. 13-i levél. XCVIII. sz. irat -a címben feltehetően tévesen szerepel a VI. 12.)
[76] Ortelius 1602. 63v
[77] Thurzó levelei I. 87. (VI. 13-i levél, XCVIII. sz. irat)
[78] „aus den Veldleger vor Gran am 14 Juny, HHStA Turcica (Türkei) Karton 81. fol. 36r-37r
[79] Ortelius 1602. 63v
[80] Uo.
[81] Ortelius 1602. 64r; Csorba Csaba csak június 19-i, 20-i és 24-i kicőrésekről tud, vö. Csorba 1978. 142.
[82] Ortelius 1602. 64r
[83] Ortelius 1602. 64r-v

- [84] Ortelius 1602. 64v
- [85] Thurzó levelei I. 91. (VI. 23-i levél, CII. sz. irat)
- [86] Illésházy, 10.
- [87] Vö. Thurzó levelei I. 89. (VI. 18-i levél, C. sz. irat), 90. (VI. 19-i levél, CI. sz. irat)
- [88] „híret hallák, hogy hogy Sinan pasa az török császár hadával jó”, vö. Illésházy, 10; „biztos hír érkezett a táborba, hogy Szinán pasa ...roppant sereggel Esztergom fölmentésére közeleg”, Istvánffy 707; vö. még Ortelius 1602. 64v
- [89] Kurze bericht, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 74v „die Ros über 8000 nit gewesen”
- [90] Vö. Kurze bericht, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 73r; vö. még Verzeichnis, uo. 72r
- [91] Illésházy, 10.
- [92] Vö. Istvánffy, 708; Ortelius 1602. 64v
- [93] Istvánffy, 708.
- [94] „Aus dem Granischen Veldtleger den 25 Juny 94”, HHStA Turcica Karton 81. fol. 38r-v
- [95] Ortelius 1602. 64v
- [96] Illésházy, 10.
- [97] A VI. 25-i tudósításra vö. HHStA Turcica Karton 81. fol. 38r-v
- [98] Istvánffy, 708.
- [99] *Verzeichnis was angefehrlich von anfangs solcher Granerischen belagerung bis das abzugs, für Kriegesvolck abgangen.* HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 72r-v
- [100] Kurze bericht, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 75r-76r
- [101] Istvánffy, 708-709.
- [102] A két sereg közelségére és a csata lehetőségére vö. Ortelius 1602. 65v-66r
- [103] A július 18-án Komáromhoz vonulásra vö. Thurzó levelei I. 92. (VI. 19-i levél, CIV. sz. irat) „Tegnap az fejedelemvel egyetemben elhagyván Esztergamot, ide jöttünk az Duna mellé táborban”
- [104] A hadjárat eseménymenetére összefoglalóan a forrásokkal és irodalommal vö. Tóth 2000. 153-164.
- [105] Illésházy, 10.
- [106] Vö. Thallóczy Lajos: Gablman Miklós császári hadtörténetíró emlékezete. *Történelmi Társ* 1936. 599-645.
- [107] Csorba 1978. 142; Tóth 2000. 153.
- [108] Esztergom 1595. évi ostromára vö. legújabban BAGI ZOLTÁN: Esztergom 1595-ös ostroma. *Aetas* 1999/4. 59-65.

DOMOKOS GYÖRGY

A törökellenes védelmi rendszer kiépítésének vázlatos története a 16. század második felében

A magyarországi törökellenes védelmi rendszer története közismerten nem a mohácsi csatavesztéssel kezdődött. Már I. (Nagy) Lajos és Zsigmond király is harcba keveredett a Balkánon lendületesen előretörő oszmán hódítókkal, és a nikápolyi vereség (1396) rávilágított, hogy olyan ellenség jelent meg a déli határokon, amelyet nem szabad lebecsülni. Épp ezért az említett uralkodók, majd őket követve Mátyás király az ország déli határán egy kétlépcsős védelmi rendszert hoztak létre. Az első Szörénytől kiindulva, a Duna mentén Nándorfehérvárig, majd onnan Szabácson és Jajcán át az Adriai-tenger partján álló Klisszáig ért. A második vonal Karánsebesnél kezdődött, és Lugoson, Temesváron, Péterváradon, Bihácson át az ugyancsak Adria-parti Zenggig húzódott. E végvárak kettős feladatot láttak el. Megkísérelték elhárítani a török beüteseket, amit persze, elegendő erő híján, sosem tudtak teljesen megvalósítani. Ezért igyekeztek a háborút ellenséges területre átvinni, vagyis minél gyakrabban és minél nagyobb erővel betörni oda. Tehették ezt annál is könnyebben, mert a török területen, a Duna-Száva vonalától délre nemigen találtak már magyar ajkú lakosságot, az ott élők pedig, a két nagyobb ellenfél közé szorulva, annak engedelmeskedtek, aki nagyobb erőt tudott felvonultatni. Ebben az értelemben a végvárak a külpolitika eszközeként is szolgáltak. A 16. század második felében az ország belsejében létrejött végvári rendszer esetében ez már másként működött, hiszen a magyar portyázók akkor már a másik oldalon is magyar parasztokat találtak (ami persze többnyire nem zavarta őket).

Ez a déli végvárrendszer, miként a hódoltságkori is, csak abban az esetben láthatta el feladatát, ha megfelelő erejű mezei sereg támogatta, amely ostrom esetén segítséget tudott vinni, vagy fel tudta menteni. E nélkül ugyanis, keves kivételtől eltekintve, a megtámadott erősség szinte biztosan bukásra volt ítélve. Épp ezért a védvonal mögött bándságokat szerveztek, s azokat a végvárakban parancsnokló, olykor igen magas rangú főurak alá rendelték. Ezért kapcsolta például Zsigmond király a macsói bándsághoz Nándorfehérvárt, mivel így viszonylag nagy terület katonaságát lehetett a védelemre mozgósítani. Mátyás király viszont, hogy a túl nagy hatalmúvá vált macsói bánt gyengítse, kivette annak kezéből a vár irányítását. Igaz ugyan, hogy Kinizsi Pál vezetésével létrehozta a temesi bándságot, valamint az egyesített horvát-szlávón bán-

ságot, hogy ezek mintegy háterszágként támogassák a végvárait, csakhogy a várak kapitányai így már nem rendelkeztek a mögöttes terület katonaságával, hanem az idő múlásával egyre gyéribben csordogáló központi juttatásoktól függtek. Ez Mátyás uralkodása idején, az állandó zsoldos hadsereg támogatásával még nem jelentett gondot, de ez utóbbi felbomlása után katasztrofális következményekkel járt. Mert ami az állandó zsoldos hadsereg eltűnése után a középkori magyar hadszervezetből megmaradt, az, kevés kivételtől eltekintve, alkalmatlannak bizonyult az oszmán invázióval szembeni harcra.

Pedig a Mátyás halála utáni politikai és gazdasági válság miatt egyre gyengülő déli védelmi vonalnak épp ekkor kellett a legnagyobb kihívással szembenéznie. 1520 szeptemberében ugyanis az Oszmán Birodalom trónját fiatal és tette kész uralkodó, I. (Nagy) Szulejmán foglalta el. Míg apja, Szelim, a perzsák ellen keleten folytatandó hódítást tekintette fő céljának, addig Szulejmán belátta, hogy a kietlen hegyek között vívott háború számára már nem sok eredményt hozhat. Váltásra ösztönözték a hadsereg vezetői, hiszen keleten már nem volt kilátás a zsákmányszerzésre, és az ugyancsak muszlim perzsák elleni testvérharcnak is egyre több ellenzője akadt.

Szulejmán számára az európai hadszíntér újbóli megnyitása mellett még egy választási lehetőség adódott. Miután a birodalom 1517-ben bekebelezte Egyiptomot, szabaddá vált az út a Vörös tenger mentén dél felé, az Indiai óceán felé, ahol fontos kereskedelmi utak húzódtak. Igen ám, de az Oszmán Birodalom addig elsősorban szárazföldi hatalom volt, s csak a következő évtizedekben építette ki Földközi-tengeri flottáját, amely oly sok gondot okoz majd a spanyoloknak. Ezért tehát e területen egyelőre nem sok esély mutatkozott a tengeri kereskedelmet kezükben tartó portugálok elleni fellépésre, sem pedig jelentősebb területek meghódítására.

Ám nem csupán a belső folyamatok készítették Szulejmánt Magyarország megtámadására, hanem bizonyos külpolitikai megfontolások is. Az európai nagypolitikát ekkor már hosszú évtizedek óta az Észak-Itália megszerzéséért folytatott francia-Habsburg konfliktus határozta meg. A két fél közül a Habsburgok voltak előnyben. Az övük volt Spanyolország, annak összes tengerentúli birtokával együtt, övük Németalföld, Dél-Itália, a német császári korona (bár ez ekkor már alig jelentett tényleges hatalmat), az osztrák örökös tartományok, s később az övük lett a cseh és a magyar korona is. Az ekkor még teljesen nyugat-európai súlypontú, hatalmas kiterjedésű birodalom felett egyetlen akarat uralkodott, a családfőé, V. Károly német-római császáré. Öccse, Ferdinánd ugyan a családi szerződés értelmében megkapta a kevésbé fontosnak tartott osztrák örökös tartományokat (1522), aki ehhez később megszerez-

te a magyar és cseh koronát is (1526, 1527), ám bátyja beleegyezése és főként segítségével nélkül mozgástere igen csekély maradt. S éppen ez jelentette a legnagyobb problémát Magyarország számára. V. Károlyt ugyanis sokkal jobban érdekelt a franciákkal vívott háború, mint a Ferdinándot jóval közvetlenebbül érintő török kérdés. S amikor figyelmet szentelt e konfliktusnak, számára a két lehetséges hadszíntér közül az észak-afrikai számított elsődlegesnek, ahol az Oszmán Birodalom vazallusaivá vált, és a Földközi-tenger partjait és kereskedelmét veszélyeztető kalózok ellen folyt a harc. Az olyan kérdések, mint Ferdinánd magyar trónigényének támogatása, vagy 1526 után Szapolyaival és a mögötte álló Portával Magyarországon vívott háborúja, várhattak. Ennek ellenére a két birodalom összeütközése elkerülhetetlenné vált, mivel mindkettő terjeszkedőben volt. Az ütközőzóna pedig részben épp Magyarország területén helyezkedett el.

A mondott ellentét másik szereplője, I. Ferenc francia király, minden erővel arra törekedett, hogy szétörje az országát körülvevő Habsburg gyűrűt. A kontinens áttelnes végén fekvő Franciaországot lényegesen kevésbé zavarta a oszmán hódítás, mint a Habsburgokat. Olyannyira nem, hogy amikor az Észak-Itáliáért folyó háborúskodásban fordulat állt be, és a kezdeti francia sikerek után a Habsburgok egyre inkább fölénybe kerültek, a francia külpolitika mindinkább hajlott arra, hogy a Portában egyfajta szövetségest lásson. Amikor pedig 1525-ben a páviai csatában a spanyol muskétások szétlőtték a francia lovagok rohamát, és maga I. Ferenc is fogságba került, már természetesen bekövetkezett a kezdetben persze burkolt kapcsolatfelvétel. Nyilván nem arról van szó, hogy Szulejmán francia biztatásra támadta volna meg Magyarországot és rajta keresztül a Habsburgokat, csupán az „ellenségem ellensége a szövetségese” elve érvényesült.

S a többi európai hatalom? Velence minden erővel igyekezett amúgy már hanyatlásnak indult levantei kereskedelmét elősegítő, az oszmánoktól az idők folyamán megszerzett kiváltságait biztosítani, tehát pillanatnyi érdekei szerint viszonyult a török kérdéshez. Lengyelország, amely elsősorban az oszmán vazallus krími tatárokkal hadakozott, 1525-ben békét kötött a Portával, de maradt így is ellensége számos: Oroszország, Dánia, a német lovagrend, stb.

Ilyen külpolitikai konstelláció közepette Magyarország tehát külső segítségre nem igazán számíthatott. Egyetlen tényező tudta volna tehermentesíteni az országot, a perzsa háború, ám amióta a harcias Iszmail sah 1514-ben Csaldiránál döntő vereséget szenvedett I. Szelimtől, ennek lehetősége is megszűnt. Az oszmánok keleti lekötöttségének megszűnése ellenére II. Lajos 1519 áprilisában, elismerve területi veszteségeit, békét köthetett Szelimmal,

mert a szultán ekkor még Rodosz ellen készült. A trónra lépő Szulejmán először követe útján szintúgy e béke fenntartására tett javaslatot, ám a magyar kormányzat Behrám csasuzt börtönbe vetette, jelezvén az új szultánnak, hogy a politikai ellentéteket fegyverrel kívánja rendezni. Ebben az első látásra botor lépésben valószínűleg az játszhatott közre, hogy a magyar kormányzat felmérte: még mindig jobb egy nyílt háború a törökkel, ahol maradt még egy halvány remény egy döntő csatában kivívott győzelem kicsikarására, mint folyamatosan felörlődni a minden tekintetben jóval erősebb ellenség rendszeres támadásai, módszeres pusztításai alatt.

Ezek a támadások pedig amúgy sem sokáig vártak magukra. Szulejmán már 1521-ben személyesen vezette hadait Magyarország ellen. Bevette az utolsó emberig védett Szabácsot, majd 66 napi ostrom után elfoglalta a déli védővonal kulcsát, Nándorfehérvárt. A következő évben pedig, kihasználva ellenfele tehetetlenségét, hozzákezdett a déli védővonalon tört rés kitágításához, végső soron az egész rendszer felszámolásához. Először elfoglalták a Nándorfehérvártól keletre fekvő Orsovát, a délnyugatra levő Knint pedig védői feladni kényszerültek. Némi reményt adott, hogy Klisszát, a dalmát tengerpart kulcserődjét 1521-ben és 1524-ben is sikerült megvédeni. Jajcát pedig két alkalommal is, 1522-ben és 1525-ben fel tudták menteni. Íme a bizonyíték a fentebb a felmentő seregről mondottakra. Ám e sikereket nagyban beárnyékolta Szörény elvesztése. E vár a Duna bal partján, Havasalföld határán állt, így fontos megfigyelőpontot jelentett mind katonai, mind politikai szempontból. Miután elfoglalták, az oszmánok innen már Erdélyt és Temesvárt veszélyeztették. Ráadásul elestével összeomlott az első magyar végvári vonal is. Ami abból megmaradt, főként Jajca és Klissza, azt minden oldalról török várak fojtogató gyűrűje vette körül, ellátásukat csak komoly haderő bevetésével lehetett ideig-óráig megoldani. Elszigetelten állva még saját magukat is alig tudták megvédeni, csak idő kérdése volt, mikor vesznek el végleg.

Az elfoglalt magyar várakból pedig kiépült az oszmánok első védővonala, ahonnan megkezdték támadásaikat a belső magyar várláncolat ellen, elsősorban az azok bázisát biztosító területek pusztításával. A probléma ezzel „mindössze” az volt, hogy a harcok addig javarészt az országon kívül, vagy a szűken vett határvidéken zajlottak. Amint azonban a védelmi vonal a Duna-Száva vonalon belülre került, a háború már mélyebben fekvő magyar területeket is elérte. Ennek a pusztításnak esett áldozatul csaknem az egész Szerémség. Mindezt a magyar kormányzat teljes tehetetlenségbe dermedve szemlélte, az előző évek sorozatos kudarcai pedig előrevetítették azt, ami 1526-ban bekövetkezett. Elestett Pétervárad, s vele megszűnt a déli védővonal, a mohácsi csatásokon pedig elvér-

zett a középkori magyar állam elavult hadigépezete. Mohácsot manapság – Szakály Ferenc nyomán – az azt megelőző másfél évszázad harcainak, a két egyenlőtlen ellenfél küzdelmének, a hanyatló magyar és a fejlődése csúcsára ért Oszmán Birodalom közti küzdelem végelszámolásának szoktuk tekinteni, továbbá a magyar történelem egy új korszaka, a török hódoltság kora kezdetének.

Szulejmán a számára is némileg meglepő mohácsi győzelem után elfoglalta és kifosztotta Budát, majd elhagyta az országot. Eljárása teljes mértékben megfelelt az oszmánok Balkánon már jól bevált hódítási szokásainak. Ám e lépése később mégis hibásnak bizonyult. Szulejmán – és minden utóda – számára ugyanis a fő célt nem Buda, nem is Magyarország jelentette, hanem Bécs, a Habsburgok székvárosának megszerzése, s ezzel a mintegy szimbolikus leszámolás a nagy ellenféllel. Ám Bécs már túlságosan távol feküdt Isztambultól, ahonnan a szultáni seregek minden év áprilisában elindultak hódító hadjárataikra. Az 1529. és 1532. évi hadjáratok kudarcra rávilágított, hogy még a hatalma csúcán álló Oszmán Birodalom sem képes egyetlen lendülettel áthidalni a nagy távolságot, megoldani az ebből adódó problémákat, sőt, ereje még Magyarország gyors bekebelezésére sem elegendő. Lassan megérlelődött az a felismerés, hogy Bécs megszerzéséhez előbb Magyarországot, és benne főként Budát kell elfoglalni, amely azután ugródeszkeként szolgálhat Bécs ellen. A döntést a magyarországi események is elősegítették. 1526 után, a kettős királyválasztás következményeként tulajdonképpen polgárháború dúlt az országban, melynek során az egyik fél, Szapolyai János, a Habsburg Ferdinándtól elszenvedett vereségektől kényszerítve, a segítség reményében a szultán vazallusává szegődött. Szulejmán 1541-ben Szapolyai támogatásának ürügyén érkezett, csellel elfoglalta Budát, és újonnan meghódított terület, a budai vilájet székhelyévé tette. Ezzel az addig kétfelé szakadt ország három részre bomlott. A dél felől Magyarország testébe ékelődő Hódoltság ráadásul szinte elvágta Erdélyt a megmaradt királyi országrésztől, hozzájárulva az önálló erdélyi állam létrejöttéhez.

Mohács után Magyarországnak semmi esélye sem maradt, hogy az oszmán támadást saját erejére támaszkodva visszaverje. Ezt a magyar politikai vezetők egy része gyorsan felismerte és ennek tudatában az 1526. decemberi pozsonyi országgyűlésen Habsburg Ferdinándot választották magyar királlyá. Remélték, hogy a Habsburg Birodalom képes lesz megállítani a hódítókat. Azt Ferdinánd is pontosan tudta, és a Bécs elleni török támadások ebben megerősítették, hogy a törökök ellen valamennyi tartományának és országának teljes erejét mozgósítania kell, ki kell építenie a központi kormányzatot és biztosítania kell maga számára Magyarországot, mint székvárosa és az örö-

kös tartományok elővédjét. Az örökös tartományokban a központosítási törekvéseknek ellenálló rendeket szükség esetén erőszakkal szorította vissza, Szapolyait pedig fegyverrel kényszerítette meghátrálásra. Ezt követően az elfoglalt területeken már hozzákezdhetett a törökellenes védelmi rendszer kiépítéséhez. Gond persze itt is akadt számos, hiszen kezdetben a bécsi kormányzat igen keveset tudott a magyarországi viszonyokról, talán még ennél is kevesebbet az oszmánokról. A magyar vezetők azonban nem siettek segíteni, bár tudták, hogy az ország nem nélkülözheti a Habsburgok pénzügyi és katonai támogatását. Amikor pedig Bécs politikai és katonai befolyása a segítséggel együtt elkerülhetetlenül megnőtt, addigi hatalmi pozícióikat féltve hevesen tiltakoztak. Ferdinándnak velük is, miként a többi tartományok rendjeivel is meg kellett találni az egyensúlyt, a kompromisszumot, hiszen az adók megszavazása még mindig tőlük függött.

A politikai nehézségek mellett súlyos gondot okozott a védelem helyzete is. Nándorfehérvár (és Pétervárad) elestének következményeként ugyanis nemcsak a déli védővonalak veszték el. Közte és Buda között jószerével semmiféle akadály, sem természetes, sem mesterséges, nem keresztezte a felvonuló oszmán seregek útját (kivéve a Drávát, de az eszéki híd megépítése biztosította számukra a gyors és zavartalan átkelést). Ráadásul az ország belsejében levő, elavult várak alkalmatlannak bizonyultak egy új védővonal létesítésére. Így Buda elvesztével az attól délre fekvő területek szinte automatikusan oszmán kézbe kerültek. A kezdetben keskeny hódoltsági sáv két oldalán sem álltak megfelelően kiépített erődítmények, így az oszmánok az elkövetkezendő években, egészen 1566-ig, Gyula és Szigetvár elfoglalásáig jócskán kibővítették Hódoltság területét. Különösen fontosnak tartották a stratégiai fontosságú Buda védelmét, ezért kezdetben az azt körülvevő várak, főként Székesfehérvár, Esztergom, Hatvan megszerzésére koncentráltak. 1541 után tehát ebben a teljesen megváltozott, hátrányos stratégiai helyzetben, állandó háborús viszonyok között kellett az ország belsejében új védelmi vonalat szervezni, új várakat építeni, korszerűsíteni a hadszervezetet, s megeremteni mindezek anyagi hátterét.

Ferdinánd már 1527-ben hozzákezdett a reformokhoz. Jóllehet ezek még főként az államigazgatás területére korlátozódtak, szerepük később fontosnak bizonyult. Fő döntéselőkészítő és döntéshozó testületként felállította a Titkos Tanácsot, a pénzügyek központi irányítására pedig az Udvari Kamarát. Magyar szempontból fontos az először 1528-ban Budán létrehozott, majd 1531-ben Pozsonyban újjászervezett Magyar Kamara, amely az Udvari Kamara alárendeltségében intézte a magyarországi pénzügyeket. Ebből vált ki 1567

után a kassai székhelyű Szepesi Kamara. Amikor pedig 1558-ban Ferdinánd lett a német-római császár, külön tanácsok és kamara alakult a birodalmi ügyek felügyeletére.

A pénzügy reformjával párhuzamosan változások indultak meg a hadügyek terén is. Az 1530-as évektől kezdve rendszeresen megjelentek a magyarországi hadszíntéren a királyi seregek, és ezek parancsnokai lassan megfelelő helyismeretet és a törökkel szembeni hadi tapasztalatot szereztek ahhoz, hogy kezükbe vegyék az új védelmi rendszer irányítását. Ezt a magyar rendek persze nem nézték jó szemmel, s néhány kivételtől eltekintve rendszerek voltak a sűrlődások, ám mivel a pénz és a katona is az örökös tartományokból érkezett, nem sok beleszólásuk maradt a katonai kérdésekbe.

Az új védelmi rendszer megszervezésben Niklas Graf zu Salm magyarországi főhadparancsnok (1546-tól) és Várday Pál esztergomi érsek és királyi helytartó döntő szerepet játszott. Munkájukat az 1542-től hivatalban levő két országos főkapitány, Nádasdy Tamás dunántúli és Báthory András dunáninnyi főkapitány támogatta. A hadvezetés felismerte, hogy megfelelő erejű mezei haderő híján csak várláncolat kiépítésével lehet az oszmán előrenyomulást feltartóztatni. Ezért hozzáfogtak, hogy felmérjék és királyi kézbe vegyék a fontosnak ítélt erősségeket, majd a királyi őrséggel ellátott nagyobb várak körül kisebb őrhelyek láncolatát hozták létre. Szükség esetén új erősségeket is emeltek, néhány feleslegesét pedig leromboltak. Az építkezések ugyan még tervszerűtlenül, esetlegesen folytak, de Komárom, Győr, Szolnok, Eger, Kassa falai már a korszerű, úgynevezett olasz rendszer kívánalmait szerint készültek. A várak felszerelése és ellátása még sok kívánnivalót hagyott, de Salm és Várday mégis megteremtette a királyi várakból álló védelmi rendszer alapjait.

Az Adriától Erdélyig, nagyjából a síkvidék peremén húzódó hatalmas íven kialakuló védelmi rendszert persze nem lehetett egyetlen egységként kezelni, ezért kisebb övezetekre, főkapitányságokra bontották. Elsőként 1538-ban a horvát, majd Stájerország védelmében a vend, azaz szlavón végvidéket szervezték meg, amelyek 1553-tól horvát-szlavón végvidékként már önálló főhadparancsnok alatt álltak. Magyarországon legkorábban, 1546-tól a Bécs előterét védő győri várkörzetet hozták létre, s a Győr, Pápa, Veszprém, Szentmárton várában levő őrséget az alsó-ausztriai rendek fizették. Midőn pedig a törökök az 1552. évi hadjáratban elfoglalták a nógrádi várakat (1554-ben még Füleket is), a Felső-Magyarország elvágásával és a bányavárosokat fenyegető veszély elhárítására szervezték meg Balassa János főkapitánysága alatt a bányavárosi végvidéket. Ugyancsak az 1551-52. évi török hadjáratok nyomán vált szükségessé délkeleten a gyulai vagy tiszántúli főkapitányság kialakítása.

Balassa, és számos más főúri társa bevonása a védelembe arra mutat, hogy Bécs még mindig nem nélkülözhetette tapasztalataikat a török elleni küzdelmében.

A törökkel Magyarországon vívott háború sokasodó problémái végül szükségessé tették egy egységes irányító szervezet, az Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) felállítását, amelyre 1556-ban került sor. A Haditanács állandó székhellyel rendelkezett, folyamatosan ülésezett, és jelentős létszámú tisztviselővel és szakértővel dolgozott, s felügyelte a teljes központi hadügyigazgatást és hadvezetést. Tevékenysége fő céljaul az egységes hadügyi szervezeti rendszer kialakítását szabták. Minthogy elsősorban a török elleni háborút irányította, így a Portával kapcsolatos diplomáciát is a Haditanács kezébe adták. Ferdinánd számára még egy előnnyel járt a Haditanács létrehozása: felállításával Bécs javára dőlt el a hadvezetés feletti ellenőrzésért a magyar rendekkel folytatott harc.

A Haditanács alárendeltségében új tisztségek és hivatalok jelentek meg, amelyek egy-egy szakterület irányításáért feleltek. A főhadszertárnok a várak hadianyag ellátását, a fő erődítési biztos az alárendelt építési felügyelőkkel a várak építkezéseit, a főélelmezésmester értelemszerűen az élelmezést, a főmustramester a hadi fizetőmesterekkel a zsoldellátást intézte, a főhajóhíd-mester pedig az utánpótlást szállító dunai flottát irányította. Az iratok kiállítását és kezelését az Udvari Hadikancellária végezte. A Haditanács működésének hatékonyságát viszont rontotta, hogy a hadügyre fordított pénzekkel nem ő, hanem az Udvari Kamara rendelkezett, vagyis a Haditanács kérésére a Kamara utalványozott, már ha nem utasította el az igényeket az örökös pénzhányra való hivatkozással.

A Haditanács létrejötte meggyorsította a magyarországi hadszíntéren a végvidékek kialakulását. 1559-ben befejeződött az egyetlen főkapitány irányítása alá helyezett horvát és vend, 1562-re pedig a győri végvidék megszerzése. 1566-ig kiformalódott a bányavárosi, a felső-magyarországi és a (Szigetvárat és Balatontól délre fekvő várakat magában foglaló) dunántúli főkapitányság is. Ám amíg e hármat ekkor még magyarok irányították, addig a győri végvidék, részben, mert Bécsset védte, részben, mert az alsó-ausztriai rendek fizették, mindvégig német tisztek vezetése alatt maradt. Ezek a főkapitányságok a végvidéki főkapitányok parancsnoksága alatt álltak, akik a központi várból irányították a végvidék királyi katonaságát, királyi őrséggel ellátott várait. Melléjük ugyanazon végvidék vármegyéinek hadügyeit a kerületi főkapitányok intézték, így ők vezették a nemesi felkelést, a városok csapatait is. Az előbbit az adott végvidéket finanszírozó ausztriai rendek jelöltjei, az utóbbit viszont csak magyar honfűsítással rendelkezők töltötték be, de gyakorta előfordult, hogy a két tisztséget egyazon személyre bízták.

Az 1566. évi török hadjárat azonban rögvest a frissen kialakult szervezet átalakítására kényszerítette a bécsi hadvezetést. Gyula elestével megszűnt a tiszántúli főkapitányság és törökök északkelet felé hatalmas területet foglaltak el. Így Tokaj, Ecsed és a kettő közti résben 1573-76-ban épült Kálló került a védelem első vonalába. Szigetvár helyét a jóval nyugatabbra fekvő Kanizsa vette át, és körülötte jött létre a kanizsai végvidék. Az 1568-ban megkötött drinápolyi béke azonban lehetővé tette az átszervezések befejezését, az immár 123 királyi várat, azok kb. 22-23000 főnyi őrséget magában foglaló törökellenes védelmi rendszer megszilárdítását. A béke lejártakor, 1576-ban pedig a bécsi hadvezetés elérkezettnek látta az időt, hogy számba vegyék mindazokat a problémákat, amelyek a Haditanács létrejötte óta a védelemmel kapcsolatban felmerültek.

Az 1577 nyarán megtartott nagy haditanácskozáson a török elleni védekezés szinte minden politikai, gazdasági és katonai vonatkozása szóba került. Legfőképpen azonban dönteni kellett arról, hogy a drinápolyi béke lejártával milyen stratégiát alkalmazzanak az oszmán hódítás elleni védekezésben. Két koncepció csapott össze. Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány azt az álláspontot képviselte, hogy támadó háborút kell viselni. Vele szemben az anyagi és katonai lehetőségeket reálisabban felmérő, a magyarországi hadszíntéren ugyancsak gazdag tapasztalatokat szerzett Lazarus von Schwendi az aktív védelem taktikáját javasolta. Az Ernő főherceg vezette tanácskozás ez utóbbi megvalósítása mellett döntött. Ennek értelmében a török portyák és az adóztatás útját álló, szorosan záró védelmi rendszer kiépítését határozták el, amelynél maximálisan igyekeztek kihasználni a természeti adottságokat. Ilyen védelmi övezet jött létre a kanizsai végvidéken, ahol a Kanizsa-patakot felduzzasztották, az átkelőknél pedig őrhelyeket létesítettek. Hasonlóan jártak el a Rába-vonal, Korpona és Zólyom, illetve Szendrő környékén, a Bodva völgyében Kassa felé vivő út megerősítésekor. Az 1580-as évek elején kezdtek meg Érsekújvár és Károlyváros kiépítését is, amelyek az adott terület, a bányavárosi főkapitányság, illetve horvát végvidék főváraivá váltak. A haditanácskozás zárta le azt a fejlődési folyamatot is, melynek következtében a horvát és vend végvidékek irányítását az 1578-ban Grazban újonnan felállított Belső-Ausztriai Haditanács vette át.

A mondott intézkedések, anyagi és katonai erőfeszítések eredményeként a tizenöt éves háború kitorréséig kialakult az egységes szervezetrű törökellenes védelmi rendszer. A mögötte álló intézményrendszer, az irányítás és az ellátás módszerei is ekkor nyerték el azt a formát, amely azután a 17. században is biztosította, hogy a védelem fel tudta tartóztatni az oszmán hódítást.

A törökellenes védelmi rendszer ellenálló képességében döntő szerepet játszott az egyes várak kiépítettsége. Hogy ez miképpen, milyen elvek és módszerek alapján történt, azt nagyban befolyásolta a korszakban zajló hadügyi fejlődés igen összetett folyamata. Ezt a társadalmi, gazdasági és hadügyi változásokat magában foglaló jelenség együttest a szakirodalom „hadügyi forradalom” néven említi. Ennek legfontosabb ismérvei a tüzefegyverek, s ezen belül a kézi lőfegyverek széles körű alkalmazása, az olasz várépítészeti módszer elterjedése, a hadseregeknek a kétszázalékos összefüggésben drasztikusan növekvő létszáma, s ezzel párhuzamos ellátási nehézségei, s a mindennek folyamánként beálló társadalmi és gazdasági változások és krízisek. (A téma rendkívül összetett, s az elmúlt fél évszázadban könyvtárra való szakmunka született róla, így ehelyütt még rövid kifejtésére sem vállalkozhatom.) A várépítészeti módszerei és a tüzefegyverek hatásfokának növekedése közt szoros kölcsönhatás állt fenn, az egyik fejlődése mindenkor kihatott a másikra. Ennek következtében, tekintetbe véve az oszmán haderő számbeli és tüzérségi túlerejét, a magyarországi hadszíntéren is csak a legkorszerűbb elvek alapján emelt erősségek szállhattak szembe a hódítókkal. A hatalmas költségek miatt arról persze szó sem lehetett, hogy minden várat olasz rendszerben építsenek meg, de erre talán nem is igazán volt szükség. A megfelelően tagolt védelmi rendszer is hatékonyan elláthatta feladatát.

A végvárak rendszere harci értékét és erejét tekintve három, más értelmezés szerint inkább négy szintre tagolódott. Gerincét a már említett néhány, stratégiaileg fontos, főkapitánysági központ adta: Gyula, Szigetvár – bár ezek 1566-ban elvesztek –, majd az utóbbi helyét átvevő Kanizsa, továbbá Károlyváros, Győr, Érsekújvár, Kassa, de méreteit és szerepét tekintve ide értendő még Eger, Komárom (a „magánvaló végház”, a dunai flotilla naszádosainak központja), Szatmár, és bizonyos értelemben Várad is ide sorolható. Ezek hatalmas területek védelmét látták el és a katonai igazgatás központjaiként szolgáltak. Körülöttük az előzőeknél kisebb, de még mindig nagyobb területeket, stratégiai fontosságú utakat, átkelőket, folyókat ellenőrző, eleve várnak épült erősségek láncolata húzódott. A harmadik szintet azok a kisméretű, elavult védrendszerű várak, valamint a bizonyos kőépítmények (kolostor, udvarház) felhasználásával készült erődítmények jelentették, amelyek a helyi szintű védelemben játszottak szerepet. Esetleg negyedik szintként lehet besorolni az előbbieik között, az utak, átjárók, folyami átkelők ellenőrzését ellátó, egészen kisméretű, néhány katonát befogadó őrhelyeket, górékat, palánkokat (bár e két szint akár egynek is tekinthető).

A földrajzi pozíció, a védendő terület mérete, vagyis a feladat nagysága és az ahhoz szükséges katonaság létszáma meghatározta a vár méretét (részben talán kiépítettségét is), és ezzel lényegében azt is, hogy milyen méretű támadást kellett szükség esetén elhárítania. A nagy, hadászatiilag fontos várak alapvetően az olasz rendszer elvei szerint, döntően kőből épültek (eltekintve Kanizsa és Szatmár palánkfalaitól), így „csak” a török főserég támadásával kellett érdemben számolniuk, a helyi török erők rajtaütéseivel alig. A másod-harmadvonalbeli erősségekre azonban kevesebb pénz és munkaerő jutott, pedig ezeknél már figyelembe kellett venni, hogy ellenük a magyarországi török csapatok is elegendő erővel rendelkeztek egy váratlan támadás megindítására. Ezért a hosszadalmas kőépítkezés helyett gyakorta inkább a helyi erőkkel és eszközökkel is kivitelezhető palánképítést alkalmazták, de az erődítmény magjául igyekeztek mindig szilárd kőépítményt (templomot, kastélyt) választani. A két legnagyobb ilyen jellegű vállalkozás a győri és kanizsai végvidék várainak megerősítése volt.

Mindez természetesen nem egyszerre történt, hanem a stratégiai és nagymértékben az anyagi szempontok szabták meg a várak kiépítésének sorrendjét. A bécsi kormányzat ugyanis egyidejűleg képtelen lett volna finanszírozni ennyi nagy építkezést. Így tehát Buda és Esztergom eleste után a Duna vonalát kellett biztosítani, ezért először az 1550-es évek elejétől Komáromot építették ki, és folytak a munkálatok a csaknem az egész Tiszántúlt védelmező Gyula és Dél-Dunántúlt fedező Szigetvár (valamint Babócsa) várain is, egészen elvesztésükig, 1566-ig. Az 1550-es évek közepétől a Bécs előterét és az alsó-magyarországi területeket is védelmező Győrt, az 1570-es évektől pedig elővárait: Palotát, Pápát, Tatát, Veszprémet erődítették meg. Szatmár várát nem annyira a török, mint inkább az Erdély felől várható támadások miatt kellett 1569-től kiépíteni. Szigetvár elestével (1566) előtérbe került Kanizsa vára, amelyet az uralkodó 1568-ban vett át Nádasdi Tamás özvegyétől, Kanizsai Orsolyától. Itt az építkezés 1570-ben kezdődött. A munkálatok a Felső-Magyarország kapujának számító Eger várán 1572 körül indultak meg, amit részben Gyula 1566. évi elvesztése tett indokolttá, illetve az Erdellyel 1571 után normalizálódott viszony tett lehetővé. Végül az 1580-as évek elején fogtak hozzá Érsekújvár kiépítéséhez.

Az építkezések döntő többségükben szakképzett mesterek, nagyrészt olasz származásúak vezetésével folytak. Komárom és Győr esetében bizonytalan a tervező személye, minden valószínűség szerint a két vár első építőmestere, Francesco Benigno, nem pedig az eddig annak tartott Pietro Ferabosco. Szigetvárat az 1556. évi sikertelen török ostrom után Paolo Mirandola terve és

részben vezetése alatt építették újjá 1558-tól. Mirandola Gyula várának korszerűsítésében is részt vett. Az általa 1562-ben felvert alaprajzon látható védművek 1552-től készültek. Szatmár szabályos ötszögű, fülesbástyás palánkvárát Cesaro Baldigara tervei szerint 1569-73 között emelték. Kanizsa ugyancsak szabályos ötszögű várának tervei viszont valóban Pietro Ferabosco nevéhez fűződnek. A hazai viszonylatban legkorszerűbbnek tekinthető egri és érsekújvári erődítményeket Ottavio Baldigara tervezte, és nagyrészt a munkálatokat is ő vezette. Az említettek mellett száznál is több olasz származású hadmérnökről, építő- és kőfaragó mesterről szólnak a források.

Ahol nem tudtak olasz mestert alkalmazni, ott a helyi katonai vezetők vették át az irányítást. Ennek klasszikus példája Martonfalvy Imre, Török Bálint íródeákja, aki Palota várának megerődítését vezette. De megemlíthetem Mágócsy Gáspárt és Kerecsényi Lászlót, Varkoch Tamást és Dobó Istvánt, Horvát Márkot és Zrínyi Miklóst, akik Gyulán, Egerben és Szigetváron hasonlóképp tevékenykedtek. A várépítő mesterek mellett az adminisztratív ügyeket az építési írnok és a fizetőmester intézte. Az építkezéseken sok szakma mesterei dolgoztak: kőfaragók, ácsok, kovácsok, mészégetők, téglavetők, valamint természetesen a kézi és fuvaros robottal tartozó jobbágyok.

Az építőanyagot a szállítás problémái miatt igyekeztek az építkezés helyszínéhez közel megszerezni. Minthogy olasz rendszerű erődök főként kőből készültek, építésük hosszadalmas és költséges volt. Már a kőfalak alapozása is súlyos gondokat okozott. Komáromban, amely a Vág és a Duna összefolyásánál áll, a laza talajba facölöpöket, kőoszlopokat kellett leásni, ha bármit építeni akartak. Hogy mennyire gondosan kellett eljárni, azt a mocsár közepére épített Kanizsa esete példázza, ahol a rossz alapozás miatt az erősség egy része egyszerűen elsüllyedt. Az alapozáshoz hasonlóan hatalmas mennyiségű fát igényelt a falazáshoz szükséges mész és téglá égetése, az ácsolatok készítése. És talán különösen hangzik, de problémát jelentett a jó minőségű föld megszerzése is. Egyfelől ez is az alapozáshoz, főként pedig a kőfalak mögött, az azok megtámasztására és ellenállóbbá tételére emelt töltésekhez kellett. Ha szerencséjük volt, akkor ehhez a várárok kiásásából származó földet használhatták, ha azonban ez nem volt megfelelő, máshonnan kellett odavinni. Ugyanilyen gondokat okozott a téglák alapanyagául szolgáló agyag előteremtése is. Egyes számítások szerint a hazai viszonylatban egyik legnagyobb méretű győri várhoz 2,5 millió téglát készítettek, a megmozgatott föld mennyisége pedig a másfél-százézer köbmétert is elérte.

És hogy a tényleges hadieseményekben milyen szerepet játszott az olasz várépítéset? Sajnos, a viszonylag korszerűbb kiépítés ellenére, mint mondot-

tam, 1566-ban elesett Szigetvár és Gyula. Ám a védelmi rendszer, s benne a végvárak valójában a tizenöt éves háború során estek át az igazi próbatétel, melynek befejezéséig végleg elveszett Eger (1596) és Kanizsa (1600), időlegesen Győr is (1594-1598). Végül az 1660-64. évi háborúban Várad (1660) és Érsekújvár (1663) is a hódítók kezébe került. Nagy váraink közül egyedül Komárom maradt mindvégig keresztény kézen. A kisebbek közül jó néhányan többször is gazdát cseréltek a másfél évszázad alatt. Az okok teljes körű felsorolása messze túlmutat ezen dolgozat keretein, csak a legfontosabbakat emelném ki. Az egyik ilyen a rendszerint óriási török túlerő, emberben és tüzérben egyaránt, amit a közismerten jól működő török logisztikai rendszer tett még hatásosabbá. A helyzetet gyakorta csak súlyosította a nem kellően felkészített védelem: Egerben 1596-ban a védők nem rendelkeztek elegendő tűzfegyverrel, Kanizsán 1600-ban lőporhiány lépett fel, Váradot 1660-ban kis létszámú katonaság védte. A keresztény oldalon a legnagyobb hiányosságként szinte minden alkalommal a külső segítségnyújtás, a felmentő sereg elmaradását kell megemlítenem. Ugyanakkor akad ellenpélda is: 1556-ban a Szigetvárat vívó oszmán csapatokat az ostrom feladására készítette, hogy Nádasdi Tamás megtámadta a török kézen levő Babócsát. Összességében azonban úgy tűnik, hogy a csak és kizárólag a védművek hiányosságai miatt egyetlen vár sem esett el, ugyanakkor a befejezetlenség is sokszor közrejátszott a vereségben. Példaként megemlíteném Győr 1594. évi ostromát, ahol – egy korabeli napló szerint – hiányoztak a mellvédek a falak tetejéről, és a török tüzéség lesöpörte onnan a védőket.

Ha stratégiai szinten vizsgáljuk a kérdést, azt kell látnunk, hogy az olasz rendszerű várak már kiépítettségüknél, méreteiknél fogva elrettentették a hódítókat az ostromkísérletektől, és ezzel biztosították, hogy hatalmas területek maradtak meg keresztény kézen. Megvívásukhoz ugyanis a magyarországi hadszíntéren állomásozó oszmán erők sosem voltak elegenden, sem létszámában, sem tüzérben. Ezt az állítást igazolja, hogy ezeket az erősségeket csak a két birodalom közti nagy háborúk idején támadták, s akkor is mindig az oszmán főszereg teljes ereje kellett megvételeükhöz. De rendszerint ez sem ment könnyen. Több esetben az oszmánok, bár elfoglalták a megtámadott erősséget, végső soron mégis az adott hadjárat stratégiai céljainak feladására kényszerültek. Ennek egyszerűen az az oka, hogy az elhúzódó ostrom miatt túl sok időt veszítettek a rövid nyári hadjáratok időszakból, és emberben és hadianyagban is súlyos veszteségeket szenvedtek. Gyula, Szigetvár, Eger, Kanizsa, Érsekújvár bevétele egyben az az évi hadjárat végét is jelentette. Győr elfoglalása után az oszmánok ugyan megkísérelték Komárom ostromát, de próbálkozásuk kudarcba fulladt.

A 16. század végére kiépült török elleni végvárrendszer összességében el-
látta feladatát, a súlyos nehézségek ellenére feltartóztatta az oszmán hódítást.
Állóképességére mi sem jellemzőbb, hogy elviselte a fentebb felsorolt, látszó-
lag igen nagy csapásokat. Míg Gyula és Szigetvár elvesztése valóban hatalmas
területvesztéssel járt, addig Eger és Kanizsa esetében a mögöttük kiépült
várhálózat, ha nem is teljesen, de azért erőteljesen korlátozta a hódítást.
Az oszmánok sem a Győr, sem pedig az Érsekújvár elestével a védelemben
keletkezett rést nem tudták kihasználni, amiben persze közrejátszott a távol-
ság már vázolt problémája is. Így az ország megmenekült a teljes meghódol-
tatástól, elkerülte a balkáni népek sorsát. Bár az oszmán uralom alóli felszaba-
dítás jórészt idegen fegyverekkel ment végbe, de az ország mégis lehetőséget
kapott, hogy újból csatlakozzon az európai fejlődéshez.

Irodalom

- ☞ ACSÁDY IGNÁC: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. (1888) 64–85., 246–267.
- ☞ ÁGOSTON GÁBOR: A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. *Hadtörténelmi Közlemények*. 111. (1998) 2. 351–383.
- ☞ Domokos György: Várépítészeti és várharcászati Európában a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, XXXIII. (1986/1) 47–110.
- ☞ Domokos György: *Ottavio Baldigara*. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000.
- ☞ EMBER GYÖZÖ: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, 1946.
- ☞ FODOR PÁL: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991.
- ☞ GEÖCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577. évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 502–537., 647–673.
- ☞ GERŐ LÁSZLÓ: *Magyar várak*. Budapest, 1968.
- ☞ GERŐ LÁSZLÓ: *Magyarországi várépítészeti*. Budapest, 1955.
- ☞ GERŐ LÁSZLÓ: *Várépítészetiünk*. Budapest, 1975.
- ☞ GONDA IMRE – NIEDERHAUSER EMIL: *A Habsburgok*. Budapest, 1987.
- ☞ HEGYI KLÁRA: *Egy világbirodalom végvidékein*. Magyar História. Budapest, 1976.
- ☞ HEGYI KLÁRA: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995.
- ☞ IVÁNYI BÉLA: A tüzérség története Magyarországon kezdettől 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 27. (1926) 1–36., 125–166., 259–289., 393–419.; 28. (1927) 1–30., 129–151., 352–374., 523–540.; 29. (1928) 18–33., 152–176., 325–341., 419–453.
- ☞ KÁLDY-NAGY GYULA: *Szulejmán*. Budapest, 1974.
- ☞ KALMÁR JÁNOS: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971.

- ☞ KELENIK JÓZSEF: *A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén*. In Végvár és környezet. Studia Agriensia 15. Eger, 1995. 163–172.
- ☞ KELENIK JÓZSEF: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991/3) 80–122. és 104. (1991/4) 3–52.
- ☞ KENYERES ISTVÁN: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a XVI. század második felében. *Levéltári Közlemények*, megj. alatt.
- ☞ VÁRKONYI ÁGNES (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. I–II. Budapest, 1985.
- ☞ PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdelektől a 8. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. 173–205.
- ☞ PÁLFFY GÉZA: *A császárváros védelmében*. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- ☞ PÁLFFY GÉZA: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000.
- ☞ PÁLFFY GÉZA: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a XVI. század második felében. In: Mészáros Kálmán (szerk.): *Írott és tárgyvi emlékeink kutatója*. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Budapest, 2002.
- ☞ PATAKI VIDOR: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: *A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve*. I. Budapest, 1931. 98–132.
- ☞ PERJÉS GÉZA: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Budapest, 1963.
- ☞ PERJÉS GÉZA: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, XIV. (1967/2) 339–372.
- ☞ Perjés Géza: *Mohács*. Budapest, 1979.
- ☞ SZAKÁLY FERENC: *A mohácsi csata*. Budapest, 1981.
- ☞ SZAKÁLY FERENC: *Magyarok Európában. II*. Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Budapest, 1990.
- ☞ SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében. *Acta Historica* (Szeged), 58. (1977) 21–45.
- ☞ SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Budapest, 1980.
- ☞ SZÁNTÓ IMRE: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk*. Budapest, 1985.

PAPP SÁNDOR

Krími tatár és magyar érdekezésség a Rákóczi-szabadságharc idején

Mint a történelem során annyiszor, a 18. század első éveiben is nagyon szoros kapcsolat állt fenn Közép-Európa, a Balkán és Kelet-Európa régiói között. Ez a terület a korábbi századokban az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt állt, illetve befolyási területének számított, s mint látni fogjuk, a kapcsolatok nem szakadtak meg a karlócai béke (1699) után sem. Az Oszmán Állam továbbra is megtartotta az észak-nyugati határvidék három vazallus országa, Moldva, Havasalföld és a Krími Kánság feletti hatalmi pozícióját, egyedül a 150 évig fennálló Erdély került át a rivális nagyhatalom, a Habsburg Birodalom fennhatósága alá. Az 1703-ban kirobbanó Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc, valamint az északi és spanyol örökösödési háború elméletileg magában hordozta a visszarendeződés lehetőségét. A frissen kialakuló új határvidékeken, különösen a Krím felé eső területen rendszeres volt a katonai villongás, éveken át egyre jobban izzó katlan alakult ki, amelyet tovább szított az, hogy a karlócai békét létrehozó győztes hatalmak közül a lengyelek tartós polgárháborúba merültek, amelybe beavatkoztak a svédek és az oroszok, akik a lengyel királyság romjain és annak keleti határvidékén vívták küzdelmüket, melynek tetje a régió feletti hatalmi befolyás volt.¹

A Karlócánál megkötött orosz-oszmán békeszerződés szellemében II. Devlet Giráj (1699–1702, 1708–1713.) krími tatár kánnak át kellett volna telepíteni a nogájokat Budzsákból a Dnyeper (Özi suyu) Krím felé eső területére², akik korábban a Halil pasáról elnevezett területet felpredálták, és lengyel valamint moldvai területekre költöztek.³ A kán testvére, Gázi Giráj, nureddin szultán a nogájokkal összefogott, és szembe fordult a kánnal. Gázi Giráj lázadásának egyéb okai is voltak, a kalga, Sahbáz Giráj, aki a kán után következő második méltóság volt, a cserkeszek kezébe került, és ott kivégezték. A címet ekkor nem a soron következő Gázi Giráj kapta meg, hanem egy másik testvére, Szeadet Giráj. A török és a tatár seregek azonban leverték a lázadást. Gázi Girájt az oszmán állam ezért Edirnébe, majd Rodoszra szállíttatta, és fogságba vetette. Ezután a kán végrehajtotta a portai parancsot, és a nogájokat Budzsákból áttelepítette a Krím területére. Egy részük azonban továbbra is a Halil Pa”a Yurdukan (Halil Pasa országa) nevezett területen maradt, akik felett az oszmán befolyás nem szűnt meg teljesen, adót fizettek, és részt vettek a hadjáratokban is.⁴

Amikor egy új nagyvezír, Daltaban Musztafa (1702. 09. 04. – 1703. 01. 13.) pasa került hatalomra, felrémlt egy Oroszország elleni háború lehetősége. Devlet Giráj jelentette Isztambulba, hogy komoly orosz előrenyomulás figyelhető meg a krími határoknál, ahol egy várat is elkezdtek építeni. Silahdár Findiklili Mehmed aga szerint egy sor őrhely, erősség is készült végig a tatár-orosz határok mentén, s a fenyegetettséget a tatárok csak állandó támadásokkal tudták ellensúlyozni. A tatárok egy küldöttséget menesztettek Edirnébe, ahol írásban terjesztették be a szultánnak kérelmüket. Ezt azonban csak Daltaban Musztafa nagyvezír támogatta, aki levelet küldött titokban a kánnak, hogy készüljön a támadásra.⁵ Szeádet Giráj kalga egy komolyabb sereggel bevonult Budzsákba.⁶ A háború terve azonnal lekerült a napirendről, amikor a nagyvezírt leváltották, majd kivégezték. A nagyvezíri rangot a karlócai megállapodást tető alá hozó Rámi Mehmed pasa (1703. 01. 24. – 1703. 08. 22.) kapta meg, aki azonnal utánanézett a kérdésnek és rákérdezett az Edirnében tartózkodó orosz követnél, hogy mire kell vélni a tatár határvidék elleni felvonulást. A válasz szerint az előkészületek az oroszokhoz húzó „Potkali” kozákok védelmében történtek. A követ ugyanakkor felajánlotta – s ezt a békés szándék jelének kellett tekinteni –, hogy a korábbi háborúban az Azovi-tengeren maradt két galliont hajlandók az oszmán államnak eladni, ha ezt igénylik. Ezután parancs ment ki a Krímbe, hogy Szeádet Giráj azonnal vonuljon ki Budzsákból. Mivel a krímiak vonakodtak teljesíteni a Porta parancsát, Juszuf pasát, Őzi beglerbégét kinevezték a lázadónak nyilvánított Szeádet Giráj ellen szerdárnak (parancsnoknak), és mellé rendelték a ruméliai, albániai és a Duna parti szandzsákok erejét, amelyhez később néhány anatóliai szandzsák is csatlakozott. Parancs ment a Fekete-tengeri flotta parancsnokához, hogy ő is álljon készen 15 ezer emberrel. Isztambulban már az a szóbeszéd járta, hogy a katonai demonstráció mégsem a tatárok megfékezésére, hanem titokban az oroszok ellen irányul. A Daltaban emberének számító tatár kánt, aki vonakodott feladni az aktív orosz ellenes politikát, menesztették, aki erre a testvérét, Szeádet Giráj kalgát Dnyeszterfehérvár és Ismail ellen küldte, akihez csatlakoztak a nogájok is. Csak az új nagyvezír, Rámi Mehmed idején sikerült a mozgalmat felszámolni, s a lázadó kán a testvérével együtt a cserkeszekhez menekült.⁷ Az általam ismert szakirodalom nem számol be róla, hogy Devlet Giráj és a testvére miként került később mégis a törökök kezére.⁸ Sari Mehmed pasa krónikája azonban fellebbenti a fátylat az ügyről. Miután 5-6 hónapot bolyongtak a kietlen cserkeszföldön, hajóra szálltak, s török földre érkeztek. A leváltott kán kérte, hogy bocsássanak meg neki. A szultán Devlet Girájt Rodosz-szigetére száműzte, de mint látni fogjuk, néhány év

múlva ismét számoltak vele, mint potenciális kánjelölttel.⁹ Helyére az édesapját, a korábban már háromszor is káni címet viselt Hadzsi Szelim Girájt nevezték ki (1702. 12. 26.-1704. 12. 22.).¹⁰ Gázi Girájnak pedig megbocsátották a korábbi lázadását, és Rodoszról a Krímbe szállították, majd kinevezték kalgának.¹¹ Megállapítható, hogy Karlóca után a Krími Kánság helyzete nagyon attól függött, hogy a pillanatnyilag hatalmi pozícióban lévő nagyvezír miként vélekedik az orosz-oszmán határvidéken kialakult helyzetről. A krímiek számára nem volt elfogadható, hogy Isztambul tatár érdekeket háttérbe szorítva mindenképpen fenntartja a békét. A Krímben egymást váltó kánok mindegyikére jellemző, hogy egységesen az elvesztett pozícióik, területeik visszaszerzésére törekedtek.

Rámi Mehmed pasa sem viselhette sokáig a vezíri méltóságot, néhány hónap múlva helyére Kavanoz/Nisándzsi Ahmed (1703. 08. 22. – 1703. 11. 16.) került, aki alatt még meg sem melegedhetett a szék, már ismét fordult egyet a világ kereke. Az új nagyvezír Dámád Haszán pasa (1703. 11. 16. – 1704. 09. 28.) legalább egy szűk évig irányíthatta a birodalmat.¹² Michael Talman, Ausztria portai követségének titkára 1704 januárjában jelentette: tovább folytak a nagy katonai előkészületek a birodalomban, de egyelőre még senki sem tudta, hogy a támadás iránya Morea, Oroszország vagy Magyarország lesz-e? Ugyanakkor beszámolt arról, hogy Devlet Giráj is – akit, mint láttuk, 1702-ben elmozdítottak –, megérkezett egy Isztambulhoz közeli helyre. Nem tartotta kizártnak, hogy hamarosan ismét apja helyére kerül, mivel az öregkora miatt már nem sokat ért a kormányzáshoz.¹³ Az év végén valóban elhunyt Hadzsi Szelim Giráj kán, azonban a helyére nem Devlet Giráj került, hanem a kalgai méltóságot viselő Gázi Giráj (1704. 12. 22. – 1707. április),¹⁴ aki hamarosan meg is kapta a káni kinevezéskor megszokott uralkodói jelvényeket.¹⁵

Talmant továbbra is félelemmel töltötték el a permanens oszmán katonai előkészületek. Mivel Devlet Girájt is azért váltották le, mert nem tartotta meg az oroszokkal a békét, valószínűnek tartotta, hogy a Porta számára fontos a Krím felől a béke fenntartása, tehát az előkészületek valószínűleg a Habsburg Birodalom ellen irányulnak.¹⁶ Ugyanezt erősítette, hogy sáncmunkára való eszközöket készíttetett a Porta, amely egy olyan hadjárat megindítására utalt, amely során várakat fognak ostromolni. A szultán poggyászának a szállítására 100 tevért vásároltak, és utasították a moldvai és a havasalföldi vajdákat, hogy 600 lovat küldjenek. Közben Isztambulban a városi lakosság mozgolódní kezdett a fennálló hatalommal szemben, és elterjedt a hír: a szultán el fogja hagyni a fővárost.¹⁷

Időközben kitört Magyarországon a Rákóczi Ferenc által vezetett magyar szabadságharc, amely ugyan elsősorban Franciaországra számított, mint sző-

vesésesre, mégis természetesnek mutatkozott, hogy a magyarok felveszik a kapcsolatot az oszmán Portával. A felkelés első hónapjaiban levelezés kezdődött a határvidéki pasákkal, Belgráddal és Temesvárral, folyamatosan küldtek hírvivőket a Portára is, de a hivatalos kapcsolatfelvétel még váratott magára. Az aktív erdélyi török párt követelte, hogy a fejedelem vegye fel a közvetlen kapcsolatot a Portával, és erősítse meg magát a szultánnal a trónján, ahogy a korábbi fejedelmek is tették.¹⁸ Természetesen a magyarországi események és a Porta reakciói sem kerültek el az időközben állandó követi, rezidensi állást¹⁹ is elnyerő Talman figyelmét. Még 1704. április 21-én jelentette, hogy a francia követség tolmáca, Le-Brue titokban elhagyta Isztambul, és magát francia kereskedőnek kiadva Temesvár felől 100 ezer tallérral a poggyászában Rákóczi Ferenchez indult.²⁰ A társaságában volt az isztambuli francia követség titkára is, aki azt jelentette Rákóczinak, hogy 10 ezer török katona várja, hogy csatlakozzon a magyarokhoz.²¹ Elkísérte őket egy korábban Temesváron janicsárként szolgáló csuhadár is,²² aki bizonyosan a tolmácsi teendőket látta el.²³ Hogy a Portán az 1704-es év legelején ténylegesen komolyan fontolgatták a magyarországi beavatkozást, azt igazolja egy parancs a Belgrádban állomásozó janicsáragának, Turnadzibasi Mehmednek, akit a magyarok lázadása miatt rendeltek át Temesvárra.²⁴ Ez a parancs azért is nagyon fontos, mert ebből derül ki, hogy az eddigi ismereteinkkel szemben 1703 végén valóban megjárták a titkos magyar küldöncök az utat Magyarország és Isztambul között, tehát bár nem hivatalosan, de mégis megindult a kapcsolatfelvétel a magyar mozgalom első pár hónapjában.²⁵ A helyzet azonban a magyarok számára hamarosan kedvezőtlen fordulatot vett. Ismét Talman jelentéséből tudjuk, hogy 1704 nyarán a belgrádi bég jóval visszafogottabb jelentéseket küldött a magyar felkelés sikereiről, mint korábban. Egyedül Ali temesvári beglerbég folytatta a korábbi lázító tevékenységét a Portán, aki szívesen vette volna a katonai beavatkozást ebben a régióban. Valószínű a temesvári török aktivitást érzékelve indult Rákóczi Szeged ostromára, amely határvár volt az Oszmán és a Habsburg Birodalmak között. Az ostrom idején naponta jártak át álruhában a törökök a magyar táborba, és Ali pasa a helyzet alakulásáról három naponta küldött jelentéseket Isztambulba. Talman szerint 1704. június 7-én a szultán jelenlétében tárgyalták a Portán a bejövő híreket, különösen a magyarországi helyzetet. A szultán nem bízott meg a fiatal és tapasztalatlan temesvári beglerbégben, s azt kérdezte, hogy mit ír a magyarokról a boszniai beglerbég, Ibrahim pasa. Mivel ő alig érintette a magyar kérdést, levették az ügyet a napirendről.²⁶

Hamarosan leváltották Dámád Haszán pasát is, s helyére a békét mindenáron fenntartó Kalajlikosz Ahmed (1704. 09. 28.-1704. 12. 25.) került. Tevékenységére jellemző, hogy a hatalomra kerülése után azonnal kellemtelenkedni kezdett a konstantinápolyi francia követségnek.²⁷ Nem tudni miért, de Talman sem volt megelégedve vele, jelentésében előrevetíti, hogy hamarosan nagy fáradtsággal és pénzzel egy új nagyvezírt kell hatalomra segíteni.²⁸ Így láthatták a működését az oszmán hatalmi csoportok is. Három hónap múlva, 1704 decemberében Baltadzsi Mehmed követte a hivatalában (1704. 12. 25. – 1706. 05. 03.)²⁹ Ez utóbbi változás jó alkalomnak tűnt arra, hogy Rákóczi fejedelem üdvözlő levelével keresse meg a nagyvezírt. Ekkor tervben volt egy hivatalos követség, Török András beküldése is Isztambulba. A követutasításában lefektetett tárgyalási elvek az elkövetkező évek alatt alig változtak. A követnek ki kellett fejeznie a fejedelem jókívánságait a most kinevezett nagyvezírnek, s el kellett mondani, hogy Magyarország olyan bástya, amely a török birodalmat meg fogja védeni a császári támadásokkal szemben. A oszmán szultántól anyagi segítségre számított, illetve pénzért kívánt felfogadni albán és más határvidékről származó katonákat. Ezután rátért a követutasítás az erdélyi kérdésre. Bejelentette Rákóczi, hogy megválasztották Erdély fejedelmének, s hogy ünnepélyes követséget kíván a Portára küldeni.³⁰

Ebből kiolvasható, hogy Rákóczi Ferenc továbbra is érvényben tartotta a szultánok jogát Erdély felett. A fenti diplomáciai terv mutatja, hogy a magyar fejedelmi udvar felkészült a közvetlen diplomáciai lépések megtételére. A követség indulását azonban ismeretlen okból leállították.

Időközben 1705. május 5-én elhunyt I. Lipót, Habsburg császár és magyar király, amely tény újabb lökést adott a magyarok ügyének a Portán. Talman nem hivatalosan már június 10-e előtt értesült az ügyről, mert azt írta, hogy ezen a napon jelentette be a császár halálát, miután az angol, a holland követársai, illetve a belgrádi pasa egyik embere is bizonyították: a császár halálának híre igaz.³¹ Egyelőre nem bizonyítható, de elképzelhető, hogy ez a tény aktivizálta az isztambuli francia diplomáciát arra, hogy újra felkeressék Rákóczit személyesen. Le-Brue tolmács és Fonet követségi titkár érkezéséről a temesvári és a belgrádi bég küldött tájékoztatást a magyar fejedelemnek: *„Kegyelmetekhez küldött levelem után harmad nappal a’ fényes portan a Francia Király követség tolmácsa Postan ide Lándorfejérvarra érkezvén szemelnye szerent maga oda ment Kegyelmedhez. Baratsaghnak ujjabban valo meg ujjitassaert általa ujjobbanis levelet küldöttem, ...”*³² Ferioli isztambuli francia követ azt a hírt küldte Magyarországra, hogy Szilisztra mellett 10 ezer török várja a parancsot az oroszok

elleni indulásra. Ekkor Rákóczi egy régi kurucot indította a Portára, nádor Horváth Ferencet, akinek meg kellett tudakolni, hogy igaz-e a készülődés híre, és azt, hogy fogadja-e a Porta hivatalosan a követét.³³ Horváth Ferenc szintén nem hivatalos minőségben utazott, hiszen a béke fennállott a Habsburg Birodalommal, és Talman már eddig is tiltakozott a magyar ágensek isztambuli, illetve törökországi tevékenysége ellen. Ha a nagyvezír hivatalosan fogadja a magyar követet, az a karlócai béke felrúgását, a biztos oszmán beavatkozást jelenti Magyarországon.

Ekkor, 1705 nyarán érkezett meg Rákóczi Ferenc táborába a tatár kán, Gázi Giráj követe.³⁴ Amint ez korábban szokás volt, az oszmán vazallus uralkodók követséggel és levelekkel keresték fel egymást, s bejelentették trónralépésüket. Gázi Giráj úgy vélte, hogy a magyar fejedelmet, Rákóczi Ferencet is felkeresi követén keresztül, hiszen Magyarország fellázadt a Habsburg uralom ellen. Jogos következtetés volt, hogy Magyarország hamarosan felveszi a kapcsolatot az Oszmán Birodalommal. A kán azonban egy kicsit elkésett a bejelentkezéssel, hiszen már több mint egy fél éve regnált a Krím felett. A követ mostani fellépése összefüggésbe hozható a Porta külpolitikai aktivitásával.

A tatár követet a magyar források mind Ali bégnek nevezik, pedig a róla szóló török okmányokban és saját leveleiben mindig Hüszein néven szerepel. Májig megoldatlan kérdés, hogy Ali/Hüszein valóban túllépte-e a meghatalmazását, amikor Rákóczi előtt titokban nemcsak a kán követének, hanem a nagyvezír agájának adta ki magát. Tárgyalásba bocsátkozott Rákóczi Ferencel, akinek titokban szövetségi ajánlatot tett.³⁵ Ennek hatására két követséget állítottak fel a magyar táborban. Egyet a tatár kánhoz, egyet a Portára indítottak.

A kánhoz egy régi kurucot, Bay Mihályt nevezték ki. Követutasítása szerint tudatnia kellett Gázi Girájjal, hogy a levelét megkapta Rákóczi, aki rokonszenves a tatárokkal, az érdekükben kíván tevékenykedni. Közben a követnek be kellett számolnia a magyar sikerekről is a Habsburgokkal szemben. Ki kellett fejeznie Rákóczi sajnálatát, hogy a kán hiába kéri a Portát az oroszok elleni hadakozásra. Tudósítania kellett arról, hogy a magyar fejedelem követséget küldött Isztambulba, ahol az emberei az orosz elleni háború szükségességet fogják kihangsúlyozni. Felhívta továbbá a figyelmet a svéd királlyal, XII. Károllyal való egyezség előnyeire, aki szintén az oroszok ellen hadakozik. Megígérte a magyar fejedelem, hogy mindent megtesz azért, nehogy a svédek és az oroszok megbékéljenek. Ugyanakkor a Portától segédhadakat is kért, 8 ezer gyalogost és 4 ezer lovas. Kérte továbbá a fejedelem a kánt, hogy

követeivel támogassa Isztambulban a kérését.³⁶ Bay Mihály és kísérfje, Pápai Gáspár Babadagon keresztül közelítették meg a Krímet. Naplójuk alapján pontosan követték fejedelmük utasítását. A kán megerősítette, hogy valóban ő küldött „köszöntő” levelet a „királyhoz,” vagyis a magyar fejedelemhez. A kán meg is ígérte a segítséget és a portai közbenjárást.³⁷

A portára Pápai János indult, akinek sokkal szélesebb körű felhatalmazása volt, mint ládonyi Horváth Ferencnek. A fejedelem megbízta, hogy nemcsak tárgyalhat, de adófizetés elfogadása mellett meg is kötheti a szövetséget az Oszmán Birodalommal.³⁸ Rákóczi fejedelem minden követe számára kötelezővé tette a rendszeres naplóvezetést. A külképviseletek hosszú titkosírást tartalmazó levelekben is beszámoltak az idegen udvarokban viselt dolgaikról. Pápai János első törökországi követségéről rengeteg adat maradt fenn, amelyek alapján képet alkothatunk a tatár követ Ali/Hüszein bég tevékenységéről is. A „nagyvezír” állítólagos agája nagyon gyanúsán viselkedett. Pápai a naplójában már az első napokon arról szól, hogy lassítja az utazást, és a megbízólevele sincs rendben, hiszen sehhol sem akartak neki ingyen vezetéklovat és szállást adni. Pápai a gyanúját megosztotta Ferriollal, a francia követtel, aki maga is problémásnak ítélte a helyzetet. Végül arra határozták el magukat, hogy együtt játszanak a követtel. Ha az valóban a nagyvezír embere, akkor kihasználják a segítségét, ha azonban nem, akkor a tárgyalások közben biztosan elárulja magát, és lelepleződik.³⁹ Pápai János követei naplójában már 1705. december 19-én feljegyezte, hogy a francia követ szerint a tatár Ali/Hüszein kapcsolatban állt Michael Talmannal, a Habsburg Birodalom követével is.⁴⁰ 1706. január elsején hosszasan beszámolt a fejedelemnek az addigi isztambuli tevékenységéről. Történt ugyanis egy nehezen félreérthető eset, ami arra utalt, hogy a tatár bégnek nincsenek valós kapcsolatai a Portán, másrészt a követség pénzt akarja megszerezni, amelyet a török méltóságok megvesztegetésére küldött Rákóczi Isztambulba. A tatár egy szolgáját küldte a magyarok rezidenciájára, az Erdélyi Házhoz, és tudatta, hogy a nagyvezír még aznap fogadja Rákóczi embereit. Horváth Ferenc, aki Pápai megérkezése után az isztambuli magyar külképviselet második számú emberének számított, elment a béghez, aki megkérdezte, hogy a „discretiót”, vagyis a szultáni tisztviselők diszkréciójára, lefizetésére szolgáló pénzt elhozta-e. Ezt az összeget a tatár bég bátyjának és a nagyvezír tihájának (kethüda) kellett volna átadni, ami azonban újabb gyanút keltett a magyarokban. Így aztán azt mondták a tatárnak, hogy náluk semmilyen pénz nincs, ami persze nem volt igaz, hiszen 4000 aranyat küldött Pápaival a fejedelem kenőpénzként Isztambulba. Ali/Hüszein még attól sem riadt vissza, hogy elkísérje a magyar követet a nagyvezír kapu-

jához. Itt azonban elárulta magát, mert amikor a vezír kethüdája kijött, hogy fogadja az éppen odaérkező sejhülszlámot, a bég elbűjt, hogy senki ne is lássa, majd újra előjött, és azt állította, hogy tárgyalt a kethüdával, aki azt üzeni: aznap elmarad a magyarok audienciája.⁴¹ Pápai világosan megírta Rákóczinak, hogy ez az ember nem kapott felhatalmazást arra, hogy a nagyvezír nevében tárgyaljon, melyet egyszer állítólag maga a tatár is beismert.⁴²

A fejedelem azonban nem akart hitelt adni a követeknek, és azzal magyarázta a portai méltóságok magatartását, hogy az elvesztett zsibói csata következtében (amely során a magyarok meg akarták akadályozni a Habsburg sereg bevonulását Erdélybe), és a császári tiltakozás miatt hazudtolják meg a „béget” a Portán. Ali/Hüszeint továbbra is be akarta vonni a titkos tárgyalásokba is, eszerint az oroszok elleni tervet ne jelentsék be egyenesen a nagyvezír audienciáján, hanem a tatár követen keresztül ismertessék, titokban.⁴³ Néhány nappal később keletkezett levelében megróttá a követeket, hogy nem az utasítása szerint jártak el, mivel nem személyesen adták át a megbízólevelet a nagyvezírnek, hanem a portai tolmács, Alexandru Mavrocordonon keresztül. Ha személyesen jutnak a nagyvezír elé, akkor kiderült volna, hogy a vád jogos-e a tatár követtel szemben.⁴⁴ A fejedelemnek nem volt igaza, nem mérte föl reálsan a helyzetet: a Porta az embereit nem mint legális követséget, hanem mint ágenseket tűrte el Isztambulban, és így is eleget kellett hallgatniuk Talman neheztlését.

A fejedelem töretlen bizalma tápot adott arra, hogy a tatár tovább folytassa tevékenységét. Pápai információi szerint Ali/Hüszsein ismét Magyarország felé vette az irányt, azt állítva, hogy a fejedelemhez utazik, de feltételezték, hogy inkább a németekhez indult az erdélyi Szebenbe. Ali/Hüszsein azt híresztelte, hogy a szultán közvetítőjeként ajánlkozik a magyarok és a Habsburg birodalom között. Tudni vélték azonban, hogy a vele menő „csausz” sem a Portáról kapott megbízatást, hanem a tatár bég csináltatott neki olyan ruhát és felszerelést, hogy hihető legyen a szereplése. Azt is megtudták Pápaiék, hogy egy Galatában élő török deákkal levelet íratott a tatár kán nevében a fejedelemnek, aki maga sem tagadta le a dolgot. Feltételezte Pápai, hogy az útipasszusa, amellyel át akarta a határt lépni, sem eredeti, azt is vagy a szultán, vagy valamely vezír nevében készítették: „mivel nem nagy mesterség azt a tigrát vonni császár vagy vezér neve alatt, mely gyakran meg is történik.”⁴⁵

Pápai János nem tévedett, de nagyon körültekintően járt el az ügyben Haszán belgrádi és Ali temesvári beglerbég is, akik lefülelték a számukra is nagyon gyanús tatárt. Haszán pasa azonnal levelet küldött a magyar fejedelemnek, és elmondta mindazt, amit eddig megtudott róla: Eszerint két leve-

let találtak nála, egyet a kalgától, egyet pedig a kántól. Mielőtt Belgrádba ért volna, Karánsebesen a vezír agájának adta ki magát, Temesváron pedig jogtalanul követelt magának kocsit, és birtokában van egy levél, amelyet a temesvári pasa kethüdája nevére hamisítottak. Mivel attól tart, hogy az említett tatár levelek is hamisak, kéri a magyar fejedelmet, hogy igazolja Hüszeint, mert addig nem engedi el.⁴⁶ Ugyanakkor a Rákóczi táborában lévő francia követnek, Des Alleurs-nak is írt levelet a pasa, amelyből kiderül, hogy Hüszein ügyében már korábban is leveleztek egymással. Őt is tudósítja, hogy Rákóczi válaszáig zár alatt tartja a bétet.⁴⁷

Ali/Hüszein attól sem riadt vissza, hogy saját kezűleg írt magyar nyelvű levélben megpróbálta meghazudtolni a fejedelem portai ágenseit, azt állítva, hogy a magyarok elsikkasztották Rákóczi pénzét, s ezért maradt eredménytelen az ő korábban sikerrel kecsegtető vállalkozása. Amikor Pápai és Horváth Ferenc találkoztak egymással, akkor nem a fejedelem utasítása szerint kezdtek tárgyalni a Portán. Ő azonban mindent elvégzett, amit Rákóczi rábízott. *„Én megh végeztem az dolgott hogj az Fermánt ugy adgják, hogyh, 10000, Arnott, 10000 Jamánszadák, 10000 Buczaki Tatár s tíz ház [oda= század] Jancsárt is Babadákbul, azokhoz rendelték volt Kurt pasát, Beker pasát velek edgyüt pedigh rendelték volt engemetis sok tatárral, s az fermányokatis mind azokra ki atták. Osztán az ki az Fejedemi ajándékokat küldött volt le az uraknak, aztat megh tagadták, s azt mondták, hogj az fejedelem semmit sem adott,”* s ezen felháborodott a Porta, és visszavonták a segítséget, széjjelszakították a kiadott parancsokat, és a következőknek kirendelt ellátmányt (tain = tajin) is, amit a hivatalos külképviseleteknek a Porta fizetett, visszavonták. A fentiek ellenére azt állította, hogy nem vészett el minden. Ha a fejedelem azoknak a váraknak a kulcsait, melyeket elfoglalt a Habsburgtól, s valamikor török kézen voltak, átadja, illetve az egri törököket, akik akarattuk ellenére maradtak keresztény fennhatóság alatt, visszaküldi az Oszmán Birodalomba, továbbá kezeseket küld az urak közül a Portára, és levélben is kinyilatkoztatja a hűségét, amint azt az ősei is tették, akkor egy hónap alatt elrendezi a török segítség dolgát. A levél végén még egyszer kifejti, hogy az eddigi eredménytelenség oka Pápai János, aki nem engedte meg, hogy személyesen beszéljen a francia orátorral. A magyar nyelvű levél végén rövid, két soros török utóirat található: *„Nagyságos szeretett uram, boldogságos baráti udvarán szolgáljon tudomására, hogy jó barátommal, Debreceni Szabó Jánossal⁴⁸ egy a szavam, ővele együtt voltunk megbízva, őt kérdezzé!”⁴⁹* A Rákóczi mellett lévő díván efendinek, Ahmed agának⁵⁰ küldött török levél is hasonló tartalmú.⁵¹

Az Ali/Hüszeinnél talált állítólagosan a tatár kán által küldött levelet Haszán pasa elküldte Rákóczinak másolatban, hogy saját maga győződjön meg az ügyről. Ebben „Gázi Giráj” arra figyelmeztette a magyar fejedelmet, hogy a követésbe küldött „bojár”, vagyis Pápai összejátszott egy díván efendivel, és a Portára küldött ajándékot nem adták át. Mindezekről részletesebben a levél vivője, *Hüszein* többet fog majd szóban elmondani.⁵³ Rákóczi fejedelem nehezen fogadta el, hogy rászédtek. Nem hitt a temesvári és a belgrádi pasáknak sem. Csodálkozva jegyezte meg Pápai Jánosnak az egyik levelében, hogy semmit sem írt neki Isztambulból Ali/Hüszein új követségéről, aki már megérkezett Belgrádba.⁵³

Hogy a tatár bég kiszabadult a fogságból, az teljesen bizonyos. Arról egyelőre nincs adatom, hogy megjelent-e ismét Rákóczi udvarában, de tudjuk, hogy 1706 nyarán ismét Isztambulban volt. Mint fentebb már szóltam róla, 1705. májusában elhunyt Lipót császár és király. A korábbi szokások szerint ilyen esetben újra kellett tárgyalni a Habsburg-oszmán békeszerződés pontjait, és ismét meg kellett erősíteni. Erre a feladatra Kristof Ignaz Herr von Guarient-et jelölték ki Bécsben, aki 1706. augusztus elsején Beyogluból, a mai Isztambul egyik városnegyedéből számolt be az útjáról és az oszmán fővárosba történt bevonulásáról. Az érkezéséről és az 1706. október 13-án lefolyt ünnepélyes szultáni fogadásáról a török krónikák is beszámolnak.⁵⁴ Néhány nap múlva a jelentésében megemlékezik egy tatár tisztről, aki korábban a Porta és Rákóczi közötti kapcsolatokkal foglalkozott, és felajánlotta az információit.⁵⁵ Egy hónap múlva azonban a Habsburg főkövet átlátva a szitán jelentette Bécsbe, hogy ez a tatár nem más, mit egy kalandor.⁵⁶

Az ügy végére a pontot végül Pápai egy naplóbejegyzése teszi fel. 1706 szeptemberében a tatár ismét elindult valahová, sejteni lehet, hogy ismét Magyarország felé, ahol eddig legjobban kamatoztathatta a képességeit. Nincs adatom arra, hogy mi történt vele, az emberei, akik elkísérték erre az útjára, 1706. szeptember 23-án visszaszöktek az oszmán fővárosba. Pápai információja szerint ezek egyszer, amikor a tatár lerészegedett, átkutatták a zsebeit, amelyben három pecsétnyomót találtak: az egyik a nagyvezír kethüdájéé, a másik a tatár kalgáé, a harmadik pedig Gázi Giráj káné volt. Ezeket elvették tőle, mert állítólag a Krímben nagyon keresték őket.⁵⁷

A tatár bég tevékenységét érdemes párhuzamba állítani a portai és a krími hatalmi viszonyok változásával. Az adatok egyértelműen azt látszanak igazolni, hogy Ali/Hüszein működése többnyire egy kisebb portai csoport pénzszerző akciójává vált, mégsem gondolom, hogy az oszmán hatalmi viszonyok ne befolyásolták volna tevékenységének sikerét. Silahdár krónikája szerint Baltadzsi Mehmed, akinek a vezírsége idején indult a tatár-magyar kapcsolat-

felvétel, titokban utasította Gázi Girájt, hogy küldjön egy olyan jelentést, amelyben kéri az oszmán flotta kifutását a Fekete-tengerre. Az iratban az orosz fenyegetést kellett részletesen kifejteni. Bár a nagyvezír leváltása szinte egybeesett a flotta indulásával, az erődemonstrációt már nem lehetett leállítani.⁵⁸ Baltadzsi Mehmed bukása után néhány hónappal leváltották Gázi Giráj kánt is a méltóságáról. Helyére az addigi kalga, Kaplán Giráj (1707. április – 1708. december)⁵⁹ került. Az új nagyvezír, Csorlulu Ali pasa (1706. 05. 3. – 1710. 06. 16.) és az irányadó portai körök visszarendelték a leváltott kánt Janboluba, ahol a várakozási állományban lévő kánjelöltek rendszerint tartózkodtak. Gázi Giráj nem sokáig élvezhette a nyugalmat, megérkezése után hamarosan elhunyt.⁶⁰ Mindezek arra utalnak, hogy 1705-06 körül valóban kimutatható volt egy határozottabb politikai irányvonal is a Portán, s az ezt képviselő nagyvezír kiiktatása a birodalom teljes területén tisztogatást eredményezett. Bár a szakirodalom az új kánról, annak első regnálásáról nagyon kevés érdemlegeset említ, az azonban világos, hogy uralma idején kevésbé zavarta az orosz határvidéket, illetve a fennálló békét. Katonai akciói a Kaukázus felé, a cserkeszek ellen irányultak igen kevés eredménnyel.⁶¹

A Rákóczi szabadságharc levéltárában megtalálható két, 1706-ban keletkezett eredeti tatár káni oklevél, melyeket Gázi Giráj küldött Rákóczi Ferencnek. Felmerült bennem, hogy a sok hamisítás után ezek valóban hiteles dokumentumok-e. Az okmányok tartalma, amely szerint a kán rokonszenvez a magyarok ügyével és szívesen küldene segédcsapatokat, de ehhez meg kell szerezni a Porta beleegyezését, illetve a rajtuk lévő tugra és pecsét meggyőztek, hogy ezeket valóban a kán kancelláriáján születtek, nem hamisítványok.⁶²

Összefoglalás

A fentiekből látszik, a karlócai békeszerződés megkötése után, illetve a magyarországi szabadságharc idején ugyanazok a beidegződések működtek mind a Krímben, mind Magyarországon. Az egyre erősödő orosz expanzióval szemben a tatárok és a Habsburg Birodalom központosító törekvésével szemben a felkelő magyarok egyformán az Oszmán Birodalomtól vártak segítséget, miközben újra építették a korábban megszakadt diplomáciai szálakat is. A Porta azonban olyan belső krízist élt át, amely lehetetlenné tette a hatékony fellépést mind a Krím, mint a vazallusa, mind pedig az ismét vazallusnak jelentkező Magyarország és Erdély irányában. Bár még évekig tárgyaltak Rákóczi emberei a katonai segítség ügyében, 1707 júniusára világos volt, hogy a

Porta elsősorban a francia sikertelenségek miatt nem meri vállalni annak a rizikóját, hogy megnyissa a magyar frontot. Az Oszmán Birodalom elsősorban a saját meglévő pozícióit akarta biztosítani, nem az elvesztett területeket visszavenni. 1707 tavaszán leváltották Gázi Giráj krími kánt is, hogy ezzel is csökkentsék az orosz támadás veszélyét, s helyette Kaplan Girajt nevezték ki, akinek a fő istállómeister el is juttatta a beiktatáskor szokásos hatalmi jelvényeket.⁶³ Mindezek ellenére a békére egyre kevesebb remény mutatkozott. Az oroszok elleni beavatkozást komoly nemzetközi diplomáciai szinten készítették elő. A törökök nem merték vállalni a kétfrontos háborút a Habsburg és az Orosz Birodalom ellen. 1711. január 14-én Baltadzi Mehmed pasa nagyvezír Szejfullah agát indította egy követség élén Bécsbe, hogy megkérdezze: ha kitör a háború Oroszország ellen, akkor milyen lépésre számíthatnak a Habsburgok részéről. Az aga ünnepélyes fogadás után tárgyalt Savoyai Jenővel a haditanács elnökével, de a császárhoz már nem jutott el, mert ő már a halálos ágyán feküdt. Bécs nem akadályozta meg az oszmánok fellépését a területen, de elvárta, hogy az utolsó napjait élő Rákóczi szabadságharcot a Porta se támogassa.⁶⁴

Jegyzetek

- [1] KURAT, AKDEŞ NİMET: *Prut seferi ve barışı* 1123 (1711). I-II. Ankara, 1951. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Tarih Enstitüsü Yayınlarından No. 8-9.
- [2] HAMMER-PURGSTALL, JOSEPH: *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft*. Wien, 1856. 177-178.
- [3] EMECEN, FERİDUN M.: Az oszmán állam sztyeppe határai és a moldvai kijáró. *Aetas* 17 (2003/2) 28.
- [4] SİLAHDAR FİNDİKLİLİ MEHMED AĞA: *Nusretnâme*. (Kiadta: PARMAKSIZOĞLU, İsmet) II/1. Istanbul, 1966, 82-83.; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı tarihi. VI/1. 1978². Ankara. 11-12.; BOA Mühimme defteri. 111. 633.
- [5] Nusretnâme, II/1. 122-131.; Defterdar Sarı Mehmed Paşa: *Zübde-i vekayiât*. (Kiadta: Özcan, Abdulkadir Dr.) Ankara, 1995. 842-843. Türk Tarih Kurumu
- [6] BENNINGSEN, ALEXANDRE – BORATJAV, PERTEV NAILI – DESAIVE, DILEK – LEMERCIER-QUELQUEJAY, CHANTAL: *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*. Paris, 1978. 347.
- [7] *Nusretnâme* II/1. 129; HAMMER-PURGSTALL., 1856. 184.
- [8] HAMMER-PURGSTALL., 1856. 183-192.; 'ABDULGAFÂR KIRİMİ EL-HACC: 'Umdetü tevârîh. Süleymaniye Kütüphanesi (Istanbul) Esad Efendi 2331. 291v.-293v. 'ABDULGAFÂR KIRİMİ EL-HACC: 'Umdetü tevârîh. Istanbul, 1343 (A.H.) 133-140. (Devlet Girây életrajza.); Uzunçarşılı IV/1., 19782. 12-15.

- [9] *Zübbe-i vekayiât*. 764–765.
- [10] A krími tatár kánok uralkodásának idejét látszólag legpontosabban a *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi* c. kiadványból ismerhetjük meg. Az oszmán állam államtanácsának (dîvân-i hümayun) regisztratrúrái, másolati könyvei azonban ezektől az adatoktól jelentősen eltérő dátumokat tartalmaznak. Hogy felhívjam a figyelmet az eltérésekre, megjegyzem: Hadzsi Szelim Giráj kánnak már hónapokkal a fent megadott dátum előtt címeztek levelet a Portán. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Nâme-i hümayun 6. 1-5. 1113. evâil-i zilka'de / 1702. 03. 30. – 04. 08.; A francia kiadványban lévő dátumot megtaláljuk például a Defterdar Sari Mehmed pasa *Zübbe-i vekayiât* című krónikájában (Ankara, 1995. 759.). A továbbiakban lábjegyzetben jelzem az eltéréseket.
- [11] UZUNÇARŞILI, 19782 IV/1., 12–15.; HAMMER-PURGSTALL, 1856. 183–185.
- [12] A bécsi udvar 1704. 01. 30-án állította ki azokat az okmányokat, amelyekben gratulált a nagyvezíri kinevezéséhez. ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) 176 Konv. 2.(1704) fol. 30–32.
- [13] „*kann noch dato niemandt erfahren, die mehreste doch vermeinen, wider Morea, andere wider Moscau und andere wider Hungarn.*” A tatár kánról: „*Dieser Tagen ist der abgesezte Tatar Chan, ein Sohn des ietzigen alten Chan Vnweith von hier arriueirt, weicher nach viller mainung an seines Vatters stelle, welcher vor alter dem Governo nit mehr wohl Verstehn kan, in Crimea mit negsten solle wider eingezet werden.*” ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) 176 Konv. 2.(1704) fol. 4–9. 1704. 01. 19. Talman eredeti jelentése.; HAMMER-PURGSTALL, JOSEPH VON: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. VII. Pest, 1831. 114–115.; HAMMER-PURGSTALL, 1856. 184.
- [14] A káni kinevezőirat kelte: 1116. evâil-i ramazân / 1704. 12. 28. – 1705. 01. 06.; Kaplan Giráj első említése kalgaként, 1116. zilhicce 20. / 1705. 04. 15. BOA Nâme-i hümayun 6. 98–100, 100–102.
- [15] „Kapucular kethüdasi Veli Aga ile berât-i âlişân, tug, sancak, kirmizi kadife kapli kapanıca kürk, iki tane mücevher top sorguç, murassa bir kilicve tirkeş ile 5000 altın gönderildi.” Nusretnâme. II/2., 1969. 219.
- [16] ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) 176 Konv. 2.(1704) fol. 25-27. 1704. 01. 28.
- [17] ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) 176. Konv. 2.(1704) fol. 37–42. 1704. 02. 29.; HURMUZAKI, EUDOXIU DE: *Documente privitoare la Istoria Românilor*. VI. (1700-1750) Bucureşti, 1878. 20–21.
- [18] BENDA KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve 1702–1705. *Történeti Szemle* 1962, 203–204.
- [19] ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 176. Konv. 2.(1704) fol. 49–72. 1704. április. Talman március 15-én bejelentette a Portán, hogy megkapta a kinevezését a rezidensi posztra.

- [20] ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 179. Konv. 2. (1704) fol. 87–90. 1704. 07. 03. Ezt a hírt csak a július harmadikai jelentéséből ismerem, amikor visszautalt a márciusi jelentésére, a helyén nem találtam meg ezt a szöveget.
- [21] KÖPECZI BÉLA: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó. 64–69.
- [22] ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 176. Konv. 2.(1704) fol. 129–160. 1708. 08. 03.
- [23] Ugyanerről beszámolt XIV. Lajos francia királynak Ferriol isztambuli követ is: „et j'ay envoyé le Sr Brue a Belgrade avec ordre de l'accompagner a Themisvard et jusqu'au premier party des Hongrois. Le Sr Brue partit d'icy il y a deux jours avec un commandement du Grand Seigneur, un officier du Visir, et des lettres pour les pachas de Belgrade et de Themisvard, ...” (AE T. t. 40, fol. 305–307) Benda Kálmán kézírata, amely a Rákóczi-szabadságharc francia kapcsolatait mutatja be.
- [24] BOA Mühimme defteri (MD) 114. 116/4-117/1. 1115. ramazân 1./1704. 01. 08.
- [25] HURMUZAKI, EUDOXIU, DE: *Documente privitoare Istoria Românilor*. IX/1. Bucuresci, 1897. 403.; ÖStA ÖStA Kriegsarchiv HKR Acten Nr. 271. Exp. 1703. May. Talman Relation; PAPP SÁNDOR: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. *Századok* 138 (2004) 793-821.
- [26] ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 179. Konv. 2. (1704) fol. 129–160. 1704. 08. 03.
- [27] HURMUZAKI, Documente, VI. 24.
- [28] ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 179. Konv. 2. (1704) fol. 176-181. 1704. 10. 24.
- [29] BENDA, 1962. 204-205.; DANIŞMEND, Ismail Hâmi: *Osmanli Devlet Erkâni. Izahli Osmanli Tarihi Kronolojosi*. V. Istanbul, 1971. 1971. 52.
- [30] BENDA KÁLMÁN – ESZE TAMÁS – MAKSAY FERENC – PAP LÁSZLÓ: *Ráday Pál iratai 1703-1706*. Ráday Pál iratai I. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 226. 1705. 03. *Rákóczi Ferenc követutasítása Török András számára*.
- [31] ÖStA HKR. Exp. 1705–1706. fol. 8–30. 1705. 06. 25.
- [32] MOL Rákóczi szabadságharc lt. G-15. 3. csomó. A/1. fasc. 19. 36. Temesvár, Ali beglerbég Rákóczi Ferencnek; Ugyanerről Haszán belgrádi beglerbég Rákóczi-nak: MOL Rákóczi szabadságharc lt. G-15. 3. csomó. A/1. fasc. 19. 38.; FEKETE, 1935. 132/12.
- [33] RÁDAY I, 443-444.
- [34] A tatár követre vonatkozó adatokat nemrégiben az alábbi tanulmányomban foglaltam össze. PAPP, 2004. 793–821, különösen a 803–806. oldalakon.
- [35] THALY KÁLMÁN: Bay Mihály és Pápay Gáspár naplója tatárországi követségükről. I. (1705-1706) Századok 7 (1873) 608. Őrzés helye: MOL Rákóczi-szabadságharc lt. G 15 (Az emigrációba vitt rész) I. 1. 9. doboz Caps. C. fasc. 41. fol. 1-16.;

A tatár kánhoz igyekvő követek, Bay Mihály és Pápai Gáspár 1706. január elsején a babadagi pasa, Juszuf audienciáján vettek részt, ahol részletesen beszámoltak arról, hogy a fejedelem miért küldte őket a kánhoz. A pasának elmondták, hogy a nagyvezír agáját küldte a fejedelemhez, aki erre elküldte a követét (Pápai Jánost) Isztambulba a szövetségről tárgyalni. THALY, 1873. 545–550.

- [36] RÁDAY I., 460. 1705. 11. 10. Magyarereggy.
- [37] THALY, 1873. 605-610.
- [38] RÁDAY I. 442–444.; BENDA, 1962. 207.; Dunamelléki Egyházkerület Levéltára, Ráday-It.I. d/2–13. 1705. 10. 26–27. (A levéltári okmányon lévő téves dátum: 1705. 11. 4.)
- [39] BENDA, KÁLMÁN (szerk.): Pápai János törökországi naplói. Budapest, 1963. 43–52.
- [40] PÁPAI, 1963. 73.
- [41] RÁDAY I., 520. Pápai János jelentése II. Rákóczi Ferencnek. Konstantinápoly, 1706. 01. 01.
- [42] RÁDAY I., 445:2. MOL Rákóczi-szabadságharc It. I.1. Caps. B. 13. fasc. fol. 18-19.
- [43] RÁDAY I., 520. 1706. 03. 04. Eger.
- [44] RÁDAY I., 535-537. 1706. 03. 10. Eger.
- [45] PÁPAI, 1963. 91.
- [46] MOL Rákóczi szbh-It. G15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19.; FEKETE, LAJOS: A Rákóczi-Aspremont-Levéltár török iratai. Levéltári Közlemények 13 (1935) 132. Nr. 14.; u.a. A hódoltság török forrásai nyomában. (Szerk.: DÁVID, GÉZA) Budapest, 1993. 438. Budapest Oriental Reprints Series A6. Nr. 14. (Továbbiakban csak az eredeti oldalszámokat jelzem.)
- [47] MOL Rákóczi szbh-It. G15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19. fol. 21.; FEKETE, 1935. 134. 21.
- [48] Szabó Jánosról csak egy adatot ismerek, 1706 szeptemberében utasításokat küldött vele II. Rákóczi Ferenc Nándorfehérvárra az ottani ügyvivőjének, Pápai Gáspárnak. Ráday I., 694. Úgy tűnik, hogy a török területre irányuló levelezést szállító postaként alkalmazták, s mint ilyen, valószínű Thököly régi emberei közé tartozhatott. Mivel ő a fenti eset után is szolgálatban maradt, azután, hogy kitudódott Hüszein turpissága, bizonyára nem tartották büntétártnak a tárgyalat ügyekben.
- [49] „*ben faziletli ve muhabbetli der-deolet dost-i huzur-i se'âdetlerine ma'lum ola-ki yarari (!) aziz dost Döbreçinli Sabö Yânôs ile sözüüm bir olmagla cenâb-i huzurlarina ise anunla sipârûş eylemişizdür andan sù'âl eylesiziz*” MOL G-15. Rákóczi-szabadságharc It. Gyűjteményes rész, G 27 Országos politikai iratok fol. 129-130.
- [50] Divân efendisi. A vezíri méltóságok mellett szolgáló írnok neve. PAKALIN, MEHMET ZEKI: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I. Istanbul, 1946.

462. Ilyen értelemben a Rákóczi mellett tartózkodó török titkárra utal. Benda Kálmán nem találta nyomát, hogy 1706-tól valóban működött volna muzulmán vallású török tolmács Rákóczi udvarában. (Ráday II, 24.) A fenti levélváltás a török írnok, tehát a díván efendi működését igazolja. A nevét is tudjuk, Ahmed agának hívták. RÁDAY I, 571.; SERES, István: *Egy krími tatár nemesúr II. Rákóczi Ferenc udvarában*. Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. Miskolc, 2001. 119. Egy kifizetési jegyzéken fennmaradt a neve: Bende-i Ahmed beşe kâtib-i krâl, vagyis Ahmed bese szolgálja, a király írnoka.

[51] FEKETE, 1935. 142. Nr. 45.

[52] MOL Rákóczi szbh-lt. G15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19.; FEKETE, 1935. 129. 5.

[53] RÁDAY I, 568.

[54] *Nusretnâme*, II/2. 231.; BOA Nâme-i hümayun 6. 154–155.

[55] ÖStA HHStA Türkei I, (Turcica) 177 Konv. 2 (1706) fol. 27–41. 1706. 08–09. hónapok. Extract über an Ihre Käys. May. von dero an der Ottomanischen Porten befindlichen extraordinari abgesandten Christoph Ignatzi von Quarient.

[56] ÖStA HHStA Türkei I, (Turcica) 177 Konv. 2 (1706) fol. 63–80. 1706. 09. 03.

[57] PÁPAI, 1963. 195.

[58] *Nusretnâme*, II/2. 229.

[59] A díván levelesgyűjteménye szerint már jóval korábban kinevezték: 1118. evasit-i zilka'de / 1707. 02. 14. – 1707. 02. 23.

[60] *Nusretnâme*, II/2. 234.

[61] HAMMER-PURGSTALL, 1856. 190–192.; BENNIGSEN – BORATAV – DESAIVE – LEMERCIER-QUELQUEJAY, 1978. 348.; 'ABDULGAFÂR, 1343. 142–146. Esad Efen-di 2331. 295v.–296r.

[62] FEKETE, 1935. 129. Nr. 6–7.; A kán levelének jelzete: MOL Rákóczi szbh-lt. G15. 3. Caps. A/1. Literae Missilis Turcicae, fasc. 19.; A kánra lásd: BENNIGSEN – BORATAV – DESAIVE – LEMERCIER-QUELQUEJAY, CHANTAL, 1978. 366. 1704. dec. – 1707. április.; fils de Hadji Selîm Girây I.; ser'asker de Bujâq, nureddin de Devlet Girây I., qalgha de Hâdji Selîm Girây I., khan de Crimée (1704–1707.) 430.; HAMMER-PURGSTALL, JOSEPH: *Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken*. Wien, 1850.

[63] PÁPAI, 1963. 221

[64] BEYDILLI, KEMAL – ERÜNSAL, ISMAIL E.: Prut savaşı öncesi diplomatik bir teşebbüs Seyfullah aga'nin Viyana elçiligi (1711). Belgeler 22 (2002) 1–33. és faksimilék

ÖTVÖS PÉTER

Az éles szablyákban örvendeznek méltán

Újabb kísérlet az Egy katona ének néhány vonatkozásának értelmezésére

„Alkotó géniuszának három központi ihletője volt: a szerelem, a vitézi élet s a bűnös ember viszonya istenéhez. Énjét, élményvilágát ezek töltötték be” – írta 1982-ben megjelent nagy tanulmányában az a Varjas Béla, aki a Balassi-filológia igazán meghatározó egyénisége volt, ő adta ki először az ún. Balassa-kódexet¹. Tárgyáról, Balassi Bálint költészetéről úgyszólván mindent tudott, tanulmányai-ban inspiratív kérdéseket tett fel és a ma mérvadó Balassi-kutatókat csaknem mind ő nevelte.² A később többször vitatott és nagy elméleti apparátussal értelmezett műfaji és tematikai hármasságot (szerelmi, vitézi és vallásos versek) természetesen nem ő találta ki, ám kétségtelen, hogy nagyon hatásosan terjesztette tovább.³ A Balassi-versgyűjtemény kompozíciójáról nagy határozottsággal először nyilatkozó Rimay János véleménye nem egyezik ezzel a trichotómiával: ő azt tervezte, hogy az általa (szerintem viszonylag későn, legkorábban esetleg csak a 17. század második évtizedének végére) összegyűjtött és „sok helyben való bontakozási miatt” majd megigazítani és ép rendbe helyezni kívánt Balassi-verseket a következő három részre fogja osztani: „az első részében Istenhez tölt keresztyén buzgó könyörgéssi vadnak helyheztetve (...) az másik részében egveledett állapotul való, elvegyült énekeinek” *enged helyt* (ebbe a részbe gondolt még három további, általa végül fel nem talált verset, két szerelmes témájú, de a szerelemről igazán különböző genusban beszélő költemény mellett egy teljes szövegében ma sem ismert dicsőítést: *Eger vitézeknek ékes oskolája, jó katona-ságnak nevelő dajkája*). „Júliáról szerzett énekei foglalták penig az harmadik részét magoknak” – így zárul a kompozíciós terv. Nem indokolatlan felhívni a figyelmet arra, hogy a magát szinte már erőszakosan Balassi-tanítványnak valló Rimay János a tervezett első verscsoport elé *latin*, a második elé *magyar*, míg a harmadik gyűjtemény elé ismét *deák*, azaz latin *argumentumocskákat helyheztetett* volna.⁴ Nyilvánvaló, hogy Rimay kezében más gyűjtemény volt (ha egyáltalán volt), mint ami *a maga kezével írt könyvere* támaszkodott. Mindazonáltal e két különböző forrás egyike sem igazolja meggyőzően azt az újabb Balassi-filológiában legerőteljesebben és legszínvonalasabban, tehát éppen Varjas Béla által elterjesztett kompozíciós elvet, hogy Balassi verseit szerelmes, vitézi, illetve istenes tematikai- és műfajcsoportok szerint kellene rendeznünk.⁵

Most nem beszélek a nyilvánvalóan sérült kódex szövegkritikai problémáiról, nem is szeretném ehelyütt a régebbi és újabb kutatási eredményeket felsorolni.⁶ A versek sorrendjének kérdésében ezúttal Horváth Iván véleményéhez csatlakozom s ezért a Balassi-verseknek az ún. újvidéki kiadásban helyreállított eredeti sorrendjére támaszkodom.⁷ Ebben az első, több későbbi szövegkiadás számára is mintául szolgáló ún. *eszményített* kiadásban a 61. számú éneket még öt vers követi, a hatvanhatodik egy retorikailag teljesen szabályos vale *dicit*, azaz *búcsúvers*.⁸ Bár Horváth Iván nem bízik már minden korábbi tételében és nemrégiben egy *előzetes közleményében* vissza is vonta a 3x33-as kompozíció rekonstruálhatóságának egyik legerősebb érvét, a szöveg-torzító ősmásoló feltevését, az alapsorozat szerkezetét mindazonáltal nem utasította el, csak, mint írja, most bonyolultabbnak látja.⁹ Azt állítja, hogy „a második harminchármas sorozat a beékelések által el van ugyan rejtve, de, épp a beékelések szerveslenségének hála, nem fölismerhetetlen” és továbbra is minden jogunk megvan arra, „hogy megkomponált verskötetről beszéljünk, jóllehet a szerkezet jóval többretű, bonyolultabb annál, amilyenek egykor véltük”.¹⁰

Indokolt tehát, hogy a Balassi-versgyűjtemény olvasásakor ne változtassunk a kompozíció által megszabott olvasási szokásainkon és az ún. Júlia-ciklus esetében továbbra is tartsuk tisztelőben a néhol (poétikailag nagyon indokolt helyeken) nyomatékka sugallt önéletrajz elvű, történetmondó szerkezetet. Ebben tulajdonképpen megmaradt a konszenzus is, hiszen sem Varjas Béla, sem Pirnát Antal nem utasítja el a történetiséget, néhol „versciklus cselekményének realiztikusabb fonálát”.¹¹ Komoly módszertani, elméleti és poétikatörténeti eredményeik mellett éppen ezért maradt mégis fontos tanulságok nélkül a szövegek kiemelt, az akár fikatív történetmondó szerkezetet megsértő kezelése. A legtanulságosabb példákat természetesen éppen a 61. számú vers, az *Egy katona ének* kapcsán lehet összegyűjteni. Nem lenne célszerű itt az általában ismert vonatkozó eredményeket felsorolni, legfeljebb emlékeztetni szeretnék fontosabb (jórészt a középiskolai oktatásba is bekerült) kérdésfeltevésekre és magyarázatokra. Varjas Béla híres (később általában a Balassi-verskompozíciókra is kiterjesztett) elemzése a kilenc strófás költemény három pillérű felépítésére hívja fel legnyomatékosabban a figyelmet, a szerkesztés harmóniájára és a hármasságot idéző arányosságra. Az ötödik (középső) strófa „a hősi életformának nagyságát, magasztos értelmét, erkölcsi értékét és érvényét fejezi ki”, a vitézek a *humanitas* és a *virtus* gyakorlásával az erkölcsi magatartás legmagasabb fokán állnak.¹² Ezt a hármasságot és szimmetriát Julow Viktor nyelvi szinten is kimutatta hosszú idő

alatt megformált nagyhatású és nagyon emlékezetes elemzésében.¹³ A nyelvészek további értékes szempontok szerint is vizsgálódtak. Szathmári István könyvben és jubileumi kiadványban is közölte eredményeit, például azt a megfigyelését, hogy a zeneiség érdekében Balassi Bálint „egy-egy sorban felváltva palatális és veláris hangrendű szavakat helyez egymás mellé. Például: *holott* (veláris) *sebesedik* (palatális); *ül* (palatális) *fog* (veláris) *vitézkedik* (palatális); *homlokán* (veláris) *vér* (palatális) *lecsordul* (veláris).¹⁴ A korábbi, a hazafiság pátozsától általában nem mentes elemzésekre is támaszkodva s azokkal összhangban Szathmári István azt mondja, hogy a versindító kérdés „csak grammatikai formája szerint kérdés, valójában hangsúlyos állítás: a felfokozott érzelmnek a hatásos kifejezése (...) és éppen azt sugallja, hogy széles e világon nem létezhet szebb dolog a végváriak életénél.”¹⁵

A nevezetes 58. számú vers (*Ó nagy kerek kék ég*), amelyben a kesergő szerelmes saját trubadúr szerepében immár belátja minden udvarló versének sikertelenségét, nem csak a költészet ideálvilágáról beszél (*az mint felmetszette Júliát szívemben, / szintén úgy versemben is tessék meg szép képe*), hanem arról is, hogy Júliát többé nem is említi versül. Itt felsorolja a kibujdosás, a hazátlanság (általa máshol is használt de korántsem saját) toposzait: „*Mi haszon énnekem hegyeken völgyeken bujdosva nyavalyognom / Sörnyű havasokon fene párdúc módon kietlenben bolyongnom / Tövis közt bokorban, sok esőben hóban holtig csak nyomorognom?*” (2. strófa); „*Medvéknek barlangit, vadak lakó helyit mi haszon, hogy be járom? / Emberek nem lakta földön ily régóta mi jutalmomat várom? / Ha mindenütt éget szerelem engemet, mind bűm, kínom csak károm.*” (3. strófa). Ezután következik az a három poszt-Júlia vers,¹⁶ amelyek közül kettő, az 59. számú (*Szerelem istene, Venusnak ereje*) és a hatvanadik (*Az Zsuzsánna egy szép német leán*) pontosan keltezettek, tehát látszólag még fontos részei a történetmondásnak. Az 59. számú nagy kínvallásáért kér és keres orvosságot (versfői, birtokos jelzővel, a SOFIAM nevet adják ki), a hatvanadik pedig a Tiefengrab-utcai kaland szókimondó megörökítése.¹⁷ A valóságos történeti és a költészeti világ közötti egységet kereső járatlanabb olvasót itt az figyelmezteti a cikluspítés poétikájára, hogy az időrend megbillen: az ötvenkilencedik vers naptári (és keletkezési) ideje későbbi, mint az utána következő hatvanadiké. Jól ismert, hogy az *Egy katona ének* keltezetlen, s akár itt végződött volna a gyűjtemény, akár a búcsúverssel, a szöveggörnyezetben mindenképpen feltűnő a datálatlan versek időtlensége.¹⁸ Ha itt végződik, akkor ez a váratlan szerkezeti megoldás lesz hatásos,¹⁹ ha a további öt vers is része a ciklusnak, akkor a keltezetlen versek műfaji különbsége is artikulálódik. Az ötvennyolcadik után következő nyolc vers közül ugyanis csak a *Vitézek, mi lehet* (61), a De mit gyöt-

resz engem (64) és az *Ó én édes hazám* (66) kezdetű nem keltezett. Ezek pedig mind retorikai mintaversek.²⁰ Kevésbé hiszek abban, „hogy Balassi egyetlen sort, egyetlen gondolatot, egyetlen érzést vagy hangulatot sem foglalt versbe, amely az ő személyes élményeivel, érzés- és gondolatvilágával valamilyen összefüggésben ne lett volna”²¹, ugyanakkor az is problémát okoz, ha témák szerint kell verseket csoportosítanom.²² A műfajt tekintő felosztás szerint Balassi négy in laudem verset írt: *Áldott szép piünkösdnek* (11.sz.), *Széllal tündökleni* (12.sz.), *Ez világgal bíró* (37.sz.) és *Vitézek, mi lehet* (61.sz.) s ezek a formula laudis retorikai szabályai szerint építkeztek és nem konkrét élményanyagból készültek.²³ Kőszeghy Péter megfigyelését igen fontosnak tartom ebben az összefüggésben is: „Balassi egész életének egyik fő sajátossága ez: rendre úgy cselekszik, mintha három évtizeddel korábban volnánk, mintha az ország még mindig a három részre szakadást követő néhány évtized anarchikus állapotában leledzene.”²⁴ A Balassi életrajzot és életművet kitűnően ismerő Szentmártoni Szabó Géza is azt írja egyik legújabb tanulmányában, hogy „a végvári laudációban [*ti. a katonaénekekben*] a tavasznak örvendező, szerecsen lovakon nyargaló vitézek nem valódi háborút vívnak, hiszen csupán lovagi fegyvereket és díszeket viselnek: zászlós kopját, éles szablyát, párduckápát és tollforgós, fényes sisakot; nem kerülnek elő a kor valóságos pusztító eszközei: az ágyúk, puskák és gránátok (...) Nem esik szó a harc igazolásáról, a kereszténység védelméről, és nincs említés az isteni gondviselésről sem. A szép természeti környezet leírása a bukolikus világot idézi fel.”²⁵ Én is hasonlóképpen gondolom: az *in laudem confimiorum* nem élményvers, ciklusbeli helyét az értékvesztés, az érzelmi és gondolati válsághelyzet jelöli ki. Régebbi, meghaladott értékek dicséretét olvasom a szövegben, az elmúlt virtusok és tettek retorikus felmagasztalását, az immár nem védhető védelmét a költészet világában. Nem csupán azzal mutatja a *quondam-nunc* immár helyrehozhatatlan ellentétet, amit Szentmártoni Szabó Géza is észrevesz, hanem az egyéni virtus kiemelésével, a jó hír név megszerzésének és megőrzésének lehetőségével, az ekkor már anakronisztikus és fegyelmetlen ősi harcmódor dicséretével: *S ha súlyosan vagyon az dolog harcokon, szólítatlan meg térnek / Sok vérben fertzésvén arcul reá térvén űzöt sokszor meg vernek* (6. strófa), sőt, Lucanus nevezetes sorának allúziójával is: *Viadal helyeken véressen, sebekben halva sokan feküsznek / Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek* (8. strófa)²⁶ Kőszeghy Péter fentebb említett nézetét (s ezzel az Egy katona ének retorikai státusát) feltétlenül igazolja az a történészek által immár elfogadott s legfeljebb csak részleteiben vitatott nézet, hogy „a 16-17. század folyamán Európában a hadsereg, a harcászat és általában a katonai szféra nagyarányú,

minőségi változáson ment keresztül” s ennek az un. hadügyi reformnak a kezdetét 1530 tájára teszik.²⁷ A számunkra itt fontos újítások három pontban foglalhatók össze: lőfegyverekkel felszerelt gyalogság váltotta fel a lándzsával, kopjával harcoló lovasokat; jelentősen nőtt a fegyveres erők (hadseregek) létszáma; átalakult a stratégiai gondolkozás is: a merészebb hadvezetés döntő csatákat is vállalt. Mindenképpen döntőnek bizonyult a tüzérfő új használata, a lőfegyverek felértékelték a gyalogság szerepét, a lovasság egyre inkább háttérbe szorult, később csak kiegészítő szerepet játszott.²⁸ Úgy gondolom, Balassi Bálint katonaelege e nagyszabású átalakulás során elvesztett értékek dícséretének (lehet, személyes kudarcélmények által is inspirált) retorikus tablója: *laudatio temporis acti*.

A tanítvány, Rimay János sem látszott jól érteni ezt a költői dimenziót, vélhetően ő is *ad litteram* olvasta a katonaelegeket. Különböztetve miért írta volna a Balassit parafrázáló és mesterét valószínűleg meghaladni is kívánó versében (*Ez világ mint egy kert*) a katonaelegekből vett betétek után olyan tanáros kioktatással, hogy „Eloszlott sok rendek, mindenféle népek most más karban állanak / Elváltzott időök, háborgó esztendőök különbségeket hoznak / Kinek bút, kárt, gondot, kinek viszont hasznót, szerencsés napot adnak.”²⁹ Valószínűleg nem értette meg, hogy ez a *most* már Balassi Bálintot is nagyon nyomasztotta. Akkor.

Jegyzetek

- [1] VARJAS BÉLA (Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi): *Balassa-kódex*. Budapest, 1944. A kódex újabb, színes hasonmás kiadása és betűhív átirata: VADAI ISTVÁN (A kódex betűhív átirását jegyzetekkel és utószóval közléteszi): *Balassa-kódex*. Budapest, Balassi Kiadó, 1994.
- [2] VARJAS BÉLA: Balassi verskompozíciói = U.ő.: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó. 288.
- [3] Közismert az a vélhetően a szerzői szándékkal is harmonizáló szöveg, amelyet a Balassi versek első nagyobb, a jelzett hiányok ellenére éppen harminchármas gyűjteménye elé másoltak a kódexbe: *Következnek Balasi Bálintnak kölem-kölemféle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dícséret és vitézsígről való éneki vagyon*.
- [4] ECKHARDT SÁNDOR (összeállította): *Rimay János Összes Művei*. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó. 41–43.
- [5] A Balassinál megjelenő vitézi élet morális értékeit az elmúlt évszázad hazafias retorikája már sűrűn tematizálta az *Egy katona ének* kapcsán. Ezek bemutatásától most természetesen eltekintek, minden ilyen jellegű (sokszor naiv) túlértékelés illusztrálására most csak Eckhardt Sándornak egyetlen rövid idézetét írom ide:

„Mindenki fülében cseng Balassi Bálint éneke, a végek dicsérete: emléke-zünk, milyen lelkesen magasztalja a vitézi élet férfias örömeit, mennyi festői részletességgel rögzíti meg a kemény megpróbáltatások hosszú listáját...”
ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Budapest, 1943. 91.

- [6] Ismeretes, hogy az akadémiai kézikönyv első kötetének megjelenése után KLANICZAY TIBOR (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó.) igen fontos kutatók foglaltak állást az esetlegesen tervezett versgyűjtemény kompozíciójának kérdésében. Varjas Béla, észrevehetően erőltetve az életrajz és a versek kapcsolatát, ezt írja: „Balassinak tehát 1589 júliusában volt egy 61 éneket tartalmazó, terjesztésre szánt versfüzére (a Nagyciklus), amelyet még ez év őszén, kiegészítve annak számát 66-ra, le is zárt.” Varjas Béla: i.m. 315. Beszél két más vers kapcsán (*Áldott szép pünkösdsnek*, a kódexben Nr. 11. és *Széjjel tiündöklelni* Nr. 12.) arról is, hogy ezek a humanista sablon szerint ugyan tavasz-énekek, „valójában a magyar végvári élet idillikus oldalának művészi rajzai.” Varjas i.m.: 331. Pirnát Antal (*Balassi Bálint poétikája*. Budapest, 1996, Balassi Kiadó) határozottan azt állítja, hogy „1589 nyarán Balassi Bálint elkészített egy 61 darabból álló versgyűjteményt”. Pirnát i.m.: 42. A 61 versből álló gyűjteményt megfontolandó kompozíciós elvek is erősítik, ám a kutatókat itt leginkább a kódex nagy cruxa bizonytalanítja el: a 61. számú ének (*Vitézek, mi lehet*) után nehezen értelmezhető prózai bejegyzés említ egy tíz istenes éneket tartalmazó külön könyvet.
- [7] HORVÁTH IVÁN (a versek helyreállított eredeti sorrendjében közzéteszi): *Balassi Bálint Összes Versei*. Újvidék, 1976. (Tanulmányok. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke, 9. füzet.)
- [8] Varjas Béla (i.m. 316.) szerint „arra lehetne következtetni, hogy Balassi lírai ön-életrajzát először talán a *Vitézek mi lehet...* kezdetű énekével akarta lezárni, s csak midőn lengyel földre távozása 1589 augusztusában végleges elhatározással éret, kerekítette ki az első rész 33 verse mintájára a másodikat is 33 énekre.” Pirnát Antal szerint a 61. számú vers után istenes versek következtek, majd egy 5 versből álló új kompozíciós egység, „amelyeket a költő 1589. augusztus 10. és szeptember utolsó hete között írt (i.m.: 41.). A gyűjteményt poétikailag szervezettnek gondolja ő is: „A 34. és 35. vers (...) nélkülözhetetlen prologusa a Júlia-versek sorozatának, ugyanúgy, mint ahogyan az 59., a 60. és a 61. vers is szükségképpen epilógus” (i.m.: 72.).
- [9] HORVÁTH IVÁN: Az eszményítő Balassi-kiadások ellen (Előzetes közlemény) In Balázs Mihály et alia (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez. 35. Szeged, 1997. 191-203.
- [10] Horváth Iván 1997. i.m.: 201.

- [11] Pirnát Antal i.m.: 34.
- [12] Varjas Béla i.m.: 286-308. Itt nagyon informatív összefoglalását adja a vonatkozó kutatási eredményeknek, a *Vitézek mi lehet* kezdetű vers elemzéseinek és azok fontosabb tanulságainak (i.m.: 289-290.), ezek újbóli felsorolásától ezért most eltekintek.
- [13] Julow Viktor már 1952-ben is foglalkozott az *Egy katona ének* tanításának lehetőségeivel (Balassi Bálint katonaénekének tanítása. *Köznevelés*, 1952. 487-488, 523-524.), a tanulmány jelentősen kibővített változatát 1972-ben folyóiratban, 1975-ben kötetben publikálta (JULOW VIKTOR: Balassi katonaénekének kompozíciója. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1972. 640-652., illetve: JULOW VIKTOR: *Árkádia körül*. Budapest, 1975. 5-64.).
- [14] SZATHMÁRI ISTVÁN: *Három fejezet a magyar költői stílus történetéből*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó., ill. U.ő.: Balassi Bálint, a tudatos költő. Tanulmányrészlet. Napút. Irodalom, művészet, környezet, VI. évf. 6. szám, 2004 augusztus. 37-43. Az idézet: 39.
- [15] Szathmári István i.m.: 42.
- [16] Horváth Iván 1997. i.m.: 201.
- [17] A bécsi kaland apropóján Fazekasné Toma Katalin igen körültekintő munkával fontos adatokat kutatott ki a bécsi prostitúció történetéből. Szakszerű és egyúttal szórakoztató tanulmányai: TOMA KATALIN: „Hogy bécsi virág juta eszemben” - Frauenhaus a Tiefer Grabenen? In Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álm és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, 2002, Universitas Kiadó. 283-290.; illetve FAZEKASNÉ TOMA KATALIN: „Über die Wienerinnen Susanna und Anna-Maria” Frauenhaus am Tiefen Graben? In Gábor Újváry – Dóra Kerekes. (Hg. von): *Collegium Hungaricum -Studien Band 1*. Wien, 2002. 49-60. Kutatásaiból nem csak azt tudjuk meg, hol s milyen *Frauenhäuser* működtek a középkori és kora újkori Bécsben, de azt is, hol állott az a ház (Tiefer Graben 23.) amelybe 1589. tavaszán Balassiék *beléptek mindnyájan utcáról*.
- [18] Az öt ún. *bujdosóének* közül háromnak pontos keltezése van, szigorú kronológiában: a harvankettedik (a kódexben a 71. *Vitézek karjokkal*) 1589. augusztus 10-én, a harvanharmadik (a kódexben a 72. *Nyolc ifjú legény*) augusztus 24-én, a harvanötödik (a kódexben a 74. *Pusztában zsidókat*) szeptember 29-én kelt.
- [19] Horváth Iván szellemes értelmezése szerint „ez a három (...) poszt-Julia vers (59-61) afféle Balassi-sorszerű, AAB szerkezetet ad ki egy tekintetben: abban, hogy a versek két elsője keltezett, a harmadik nem.” Horváth Iván 1997 i.m.: 201.
- [20] Horváth Iván azt állítja, hogy a 62-64. számú három vers „is az előbb látott AAB szerkezetet adja ki: keltezett, keltezett, keltezetlen.” Horváth Iván 1997. i.m.: 201.

- [21] Varjas Béla i.m.: 320.
- [22] Pirnát Antal szerint négy vers sorolható a „vitézségről való ének” csoportjába: a 11. sz. (*in laudem verni temporis Áldott szép Pünkösdnek*), a 12. sz. (*ejusdem generis Széllal tündökleni*), a 18. sz. (*Szabadsága vagyon már*), illetve a 61. számú (*Vitézek, mi lehet*). Pirnát Antal i.m.: 48.
- [23] „Die meisten lyrischen Themen, die der moderne Dichter aus dem 'Erlebnis' heraus 'gestaltet', werden von der spätantiken Theorie in der Liste epideiktischer topoi geführt (...) Soll eine Person oder eine Sache 'gelobt' werden, so weist man nach, dass sie alles ähnliche übertrifft und bedient sich zu diesem Zwecke einer Sonderform des Vergleiches, die ich 'Überbietung' nenne”. ERNST ROBERT CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. 167–171.
- [24] KÓSZEGHY PÉTER: Balassi Bálint élete. In *Balassi Bálint és kora*, Budapest, év nélkül (2004), Balassi Kiadó. 7–42. Az idézet: 23.
- [25] SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: Balassi Bálint poézisáról In *Balassi Bálint és kora*, Budapest, év nélkül (2004), Balassi Kiadó. 43–64. Az idézet: 60.
- [26] A *Pharsalia* VII. énekének 819 sora (*Caelo tegitur; qui non habet urnam*) igen elterjedt közhely volt a korajúkori magyar kultúrában, Zrínyi Miklós, mint ismeretes, két fogalmazásban is rögzítette. Talán erőltetett a további összefüggés keresése, de Balassi Bálint értékvesztése kapcsán mégis megemlítem, hogy a Lucanus a *Pharsaliában* a régi, romlatlan erkölcsöket állítja szembe a jelen felbomlott rendjével.
- [27] TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000, Belvedere Meridionale. munkájára hivatkozom, a szerző nagy anyagismerettel foglalja össze a harcászati változásokat *A háború paramétere*i című fejezetében. Az idézet: 112.
- [28] Tóth Sándor László i.m.: 113–116.
- [29] ECKHARDT SÁNDOR (összeáll.): *Rímay János Összes Művei*. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó. 30. sz. 73–74.

KRUPPA TAMÁS

Erdély és a Porta a tizenöt éves háború előestéjén

„Ha országunk kezdettől fogva, a kényszertől hajtva nem engedett volna a hatalmas ellenség zsarnokságának, akkor Erdély már régen a bajok ugyanolyan tömegébe keveredett volna bele, mint amilyenben Magyarország van. Szövetséget kötünk tehát az ellenséggel, adót fizetünk, bölcsességgel békét vásárolunk, és mindig elveszítünk valamit (a hód szokása szerint), hogy a teljes nyugalmat megszerezzük.” Bethlen Farkas adja János Zsigmond erdélyi fejedelem szájába e szavakat, aki 1566-ban, Szülejmán utolsó hadjárata idején, megpróbálta rávenni a Gyulát védő Kerechényi Lászlót, hogy adja át neki a várat, mert így az megmenekedhet a török ostromtól.¹ Törekvése azonban nem járt sikerrel, a várat bevették, Gyula a török végvárrendszer Erdély felé eső részének kulcsfontosságú erőssége lett majdnem százötven évre. János Zsigmond Kerechényihez intézett figyelmeztetésével tökéletesen írta le azt az ellentmondásokkal teli, paradox helyzetet, amely a fejedelemséget létrehozta. E néhány sorban ugyanakkor megfogalmazódik az a politikai koncepció is, amely majdnem százötven évre meghatározta Erdélynek az oszmán birodalommal fenntartott viszonyát.

A Portával való kapcsolattartás módját Báthory István, aki János Zsigmond halála után került hatalomra alakította ki végérvényesen. Megteremtette azokat az informális csatornákat, amelyek nemcsak Gyulafehérvár és Sztambul, hanem az erdélyi főváros és a határvidéki oszmán katonai tisztviselők, elsősorban a budai és temesvári beglerbég között lehetővé tették a rendszeres érintkezést. A fejedelemség állandó követséget hozott létre az oszmán fővárosban, az ún. erdélyi házat, ahol mindig egy *continuus orator*, vagyis állandó követ tartózkodott, aki a mindenkor fejedelem bizalmas, kipróbált embere volt. Rajta keresztül érintkezett a fejedelem a díván pasáival, és ő készítette fel az Erdélyből érkező követeket a sokszor súlyos és nehéz tárgyalásokra amelyeket a dívánban kellett folytatniuk.² A követi instrukciók részletesen leírták, hogy a felmerülő problémákban miként kell eljárni, a követnek mit kell elhallgatnia, és mit nem, a vezíreknek milyen és mekkora értékű ajándékot kell adni a jóindulat elnyerése, és a kedvező döntés kieszközlése érdekében.

A továbbiakban egy eddig kellő figyelemre nem méltatott becses levélgyűjtemény, amely a fejedelemségnek a Portával folytatott levelezését tartalmazza 1583 és 1594 között, segítségével kíséreltem meg felvázolni, hogy ala-

kult Erdély és Sztambul viszonya a tizenöt éves háborút megelőző néhány kulcsfontosságú évben.

A rendszer viszonylag zökkenőmentesen működött Báthory István lengyel király idején, és még utódja, Báthory Zsigmond uralkodásának első néhány évében is, de ez korántsem jelenti azt, hogy a kapcsolatok felhőtlenek lettek volna, hisz két egymással ellenséges világ élt egymás mellett. A levelezés állandó témája az oszmán részről végrehajtott törvénytelen hódoltatások voltak. Az 1566. évi hadjáratot követő drinápolyi béke (1568) 25 évre³ békét teremtett a magyar királyság területén, lehetővé téve, hogy a majd fél évszázados háború ütötte sebek begyógyuljanak. A nyugalom azonban viszonylagos volt, a végvidéken állandóak voltak mindkét oldalon a portyák, az adóztatás, a hódoltatás. Nem történt ez másképpen az erdélyi fejedelemség határvidékein sem, amely nemcsak adófizetője, mint a királyi országrészt, hanem ráadásul vazallusa is volt a portának, helyzete pedig Sztambul mindenkor jóindulatán állt vagy bukott. Az erdélyi-oszmán határt a Halul bég deftere által lajstromba vett települések alapján húzták meg, ezt a határt azonban a Porta meglehetősen szabadon kezelte. Éppen ezért az erdélyi diplomácia arra törekedett, hogy megakadályozza újabb erdélyi falvak felvételét az említett defterbe. A portai megbízottak állandóan ügyelni kellett arra, hogy a különösen a 90-es években gyakorivá váló nagyvezír cserék alkalmával az új nagyvezír jóindulatát megnyerje a fejedelemség számára. A problémák ellenére a rendszer viszonylag zökkenőmentesen működött, a kilencvenes évek elején azonban megváltozott a politikai klíma. A perzsa háború, amely 1578-ban tört ki 1590-ben lezárult; a Porta erői felszabadultak keleten, az 1589-ben hatalomra kerülő Szinán nagyvezír, aki kulcsszerepet játszott az oszmán külpolitika alakításában, egy újabb európai háború megindítása mellett kardoskodott.

A háború terve egyrészt logikusan adódott az oszmán állam katonai-expanzív jellegéből, amelyhez belső nehézségek, társadalmi és gazdasági krízis (zsoldoslázadások, infláció), járultak, amelyet így próbáltak levezetni, másrészt aktuálpolitikai eseményekből. Ez utóbbiak közé sorolható a spanyol illetve a német Habsburgok politikája; II. Fülöp spanyol király 1588-ban a Nagy Armadával akarta északi ellenlábását elsöpömi, majd Franciaországgal keveredett háborúba. Báthory István halála után (1586) a Habsburgok kinyújtották a kezüket a lengyel trón felé is, amelyet végül a III. Zsigmond néven hatalomra kerülő svéd trónörökös nyert el 1588-ban. A Habsburg trónkövetelő, Miksa főherceg ugyan katonai erővel megkísérelte megváltoztatni a lengyel rendek döntését, vállalkozása azonban balul ütött ki, nem túl nagy lét-

számú seregét szétverték, ő pedig a lengyel király segítségére siető erdélyi csapatok fogságába esett. A Portát aggodalommal töltötte el egy esetleges, a Habsburgok javára történő hatalmi átrendeződés Európában, ezért a kilencvenes évek elején már csak az volt kérdés, hogy hol állja útját ennek az expanciónak.

A nagyvezíri tisztet ekkor a már említett, egyedülálló karriert befutó Szinán pasa töltötte be, aki nem táplált rokonszenvet a magyarok, és különösen az erdélyiek iránt. A nagyvezír erdélyiek iránt táplált haragjának fő oka Szamosközy István erdélyi történetíró szerint az volt, hogy amikor a perzsa háború sikertelensége miatt megfosztották hivatalától, nem kapta meg azt a háromezer aranyat, amelyet Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemtől kért.⁴ Forrásaink azonban azt bizonyítják, hogy a nagyvezír már jóval menesztése előtt kemény hangot ütött meg az erdélyiekkel szemben, és minden bizonynyal ő áll a mögött is, hogy a Porta az 1590. évi adót késve beküldő Erdélyt annak újbóli megfizetésére kötelezte két évvel később.

Az erdélyi diplomácia helyzetét egyéb tényezők is megnehezítették. Lengyelország ugyanis szintén késett az éves adóval, ráadásul a kozákok miatt kisebb fajta háború tört ki a határon. A Porta mozgósította erőit, és miközben azzal vádolta Gyulafehérvárt, hogy együttműködik lengyelekkel, azt követelte, hogy Erdély küldjön több ezer fős katonai segítséget ellenük. A lengyelek végül az angol követ közvetítésével sikerült megbékíteniük a Portát.⁵ Nem sokkal ezután, 1591 augusztusában Szinánt leváltották. A helyére kerülő Ferhád pasának Báthory Zsigmond megkönnyebbülten gratulált, sok szerencsét és sikert kívánva neki új hivatalában⁶, nemcsak azért, mert halálos ellensége volt az idős Szinánnak, hanem mert Ferhád a dívánban a Habsburgok elleni szárazföldi háború helyett egy Földközi-tengeren indítandó tengeri hadjárat mellett kardoskodott.

Ferhád megválasztása tehát 1591 augusztusában Erdély számára azt jelentette, hogy a közvetlen háborús fenyegetés egy időre megszűnt. Az erdélyi diplomaták egyik legfontosabb feladata még ekkor is az volt, hogy elejét vegyék a még Szinán által kiküldött defterdárók azon törekvésének, hogy a lajstromba újabb településeket vegyenek fel,⁷ vagyis megakadályozzák azt, hogy az oszmán hódoltság területe a béke ellenére, Erdély rovására tovább növekedjen.⁸

A beköszöntő 1592-es év újabb feszültségeket okozott az erdélyi-oszmán viszonyban; komoly harcok robbantak ki a horvát végeken a Kulpa folyónál fekvő Sziszek birtokáért a horvátországi Habsburg erők és a boszniai pasa csapatai között. Az 1592 elején a Portára utazó Sennyey Pongrác révén a fejede-

lem a nehéz gazdasági helyzetre hivatkozva megpróbálta elérni, hogy a Porta álljon el a már említett 1590. évi adó újbóli befizetésétől; ez azonban nem sikerült, az ősszel utána küldött Kendy Ferencnek végül be kellett azt fizetnie. A jelentős összeg igénybe vette a fejedelemség anyagi erőit, ezért a gyulafehérvári országgyűlésen a rendek kénytelenek voltak hozzájárulni egy új adó megszavazásához.⁹ Sennyeynek ezen kívül a már említett adóösszeírás ügyében is kedvező választ kellett kieszközölnie, ami nem tűnt túlságosan nehéz feladatnak, mivel Ferhádót az év tavaszán elmozdították, a helyébe lépő Szijávusz pedig a legmegvesztegethetőbb nagyvezírnek számított. Ezzel Gyulafehérváron is tisztában voltak, Sennyey május 6-án kelt instrukciója külön is kitért arra, hogy az új nagyvezír jóindulatát külön ajándékkal (*extraordinarium munus*) nyerje el, majd ezután adja elő a követi utasításban foglaltakat.¹⁰

A várhegyi főkapitány legkényesebb feladata mindazonáltal a fejedelem Eleonora Orsinivel tervezett házassági tervének kimagyarázása volt.¹¹ A Porta, jöllehet először nem adott egyértelmű elutasító választ,¹² később hevesen ellenezte a házasságot,¹³ mivel az Orsinik rokonságban voltak a Medicikkel, akik törökellenes politikát folytattak, így fennállt annak veszélye, hogy Erdély kiszakad az oszmán függőségből, és a Habsburgokhoz csatlakozik. Érezvén a probléma súlyát, a fejedelem arra adott utasítást Sennyeynek, hogy tagadja le a leánykérés tényét, és hitesse el Sztambulban, hogy a firenzei erdélyi követség pusztán udvariassági látogatás volt.¹⁴ Egy másik követi utasításban kissé álszent módon a Porta segítségét kérte, hogy a közelebb lakó keresztény uralkodók lányai közül a szultán jelöljön ki megfelelő feleséget, mivel az eddig számításba jött jelöltek igen távol laknak Erdélytől. A célzás egy francia, vagy egyéb, Franciaországgal szövetséges királyi házból származó menyasszonnyal való házasságra vonatkozott.

A házasság kérdése a legszorosabban kötődött az 1592-es évben lejátszódó magyarországi eseményekhez. Június 22-én Sziszeknél Haszán megsemmisítő vereséget szenvedett a császári csapatoktól. Sztambul hozzákezdett a jövő évi magyarországi háború előkészítéséhez, amivel egy időben igyekezett külpolitikailag elszigetelni vazallusát. Báthory Zsigmondnak pontos értesüléseket kellett szereznie a német csapatok mozgásáról, majd parancsot kapott a királyi országrész megtámadására. A fejedelem a parancsnak engedelmeskedve az év végén több alkalommal is tájékoztatta Murád szultánt a magyarországi helyzetről, hűségének demonstrálására annál is inkább szüksége volt, mivel a korábban leváltott Szinán 1593 januárjában újra visszakerült a nagyvezíri székbe.

A nagyvezír terve Magyarország meghódítása, a maradék országrész bekebelezése, és Bécs elfoglalása volt. Az önálló erdélyi fejedelemségnek ebben az elképzelésben nem jutott szerep. A megváltozott légkört mutatta, hogy az év elején a portára küldött Ravazdy Györgyöt, aki urának jókívánságait tolmácsolta megválasztása alkalmából, a nagyvezír ridegen fogadta. Baranyai Decsi János erdélyi történetíró szerint Ravazdyt félbeszakítva „kerekén kijelentette, hogy az erdélyieknek semmi okuk sincs az örvendezésre. Mert ha életben marad, feltétlenül gondja lesz rá, hogy ez az öröm Erdély kárára forduljon, amit már régóta tervezget”¹⁵ Szinán követeléseit két csauszán, Mehmeden és Ibrahimon keresztül juttatta el Gyulafehérvárra. Az útjukról beszámoló Bethlen Farkas és Baranyai Decsi azt állítják, hogy a nagyvezír rendkívüli tehertélt jelentő követeléseinek háttérében e két csausz állt, akik a megbízólevélükben foglaltakat további követelésekkel toldották meg.

Szinán pasa szándékosan teremtett ilyen feszült helyzetet; ha ugyanis a fejedelem helyt ad követeléseinek, és megszavaztatja az országgyűléssel az újabb terheket, akkor azzal egyértelműen bizonyítja hűségét, ugyanakkor az ország gazdasági kizsigerelésével saját hadipotenciálját gyengíti. Ha viszont Báthory Zsigmond szembeszegül, akkor meglesz az ürügy arra, hogy őt félreállítsa, az országot pedig elfoglalja és szandzsákká alakítsa, amelynek élére az egykori erdélyi trónkövetelőt, Márkházy Pált, ekkor már Ibrahim béget akarta állítani.

A követelések Szinán számításainak megfelelően, belpolitikai feszültséget keltettek, a Gyulafehérvárra összegyűlt rendek elképedtek azok mértékén. Egy részük a szövetség felmondása mellett kardoskodott, mások a béke érdekében teljesíteni akarták a követeléseket. A legsúlyosabb következménye azonban az volt a vitának, hogy meggyorsult az erdélyi politikai élet polarizálódása, a gyorsan kialakuló, és felbomló udvari érdekcsoportok két pólus, az ún. törökös és a háborús párt körül kezdtek kikristályosodni.

Szinán jóindulatának elnyerése végett Sennyey útján értékes ajándékokkal is kedveskedett. A nagyvezír azonban hajthatatlan maradt, és követelte az erdélyi hadsereg támadását. Hogy tehermentesítsék a Dunántúlon megindítandó támadását, azt a parancsot adta, hogy az erdélyi csapatok támadják meg Tokaj, Kálló és Szatmár várát.¹⁶ A fejedelem unokaöccsét, ifjabb Báthory István váradi kapitányt állította a lassan gyülekező erdélyi hadsereg élére. Az idő neki dolgozott, Szinán ugyanis túlságosan későn indult el Drinápolyból, szeptember elején még csak Belgrádban volt; ahonnan újra az erdélyi sereg támadását sürgette. Báthory Zsigmond az Erdély elleni császári támadás tervével indokolta késését, az erdélyi csapatokat úgy pedig osztotta ketté, egyiket Várad, a másikat Szatmár felé irányítva, hogy véletlenül se kelljen együttmű-

ködni a temesvári pasa csapataival, akinek a felső-magyarországi császári erők lekötése volt a feladata.¹⁷ Így sikerült elkerülnie a szerepvállalást a kisebb oszmán sikerekkel záruló első háborús évben.

A Porta kérdőre vonta Báthory Zsigmondot a tétlenkedés miatt, mivel értesült arról, hogy az Esztergomot ostromló császári seregben erdélyiek is harcoltak.¹⁸ A vádak beigazolódása esetén súlyos következményekkel kellett számolni, az oszmán hadigépezet ugyanis a következő évi, Bécs elfoglalását célzó hadműveletekben jelentős létszámú tatár segéderővel számolt, amelyek a terveknek megfelelően az erdélyi határok közelében szándékoztak felvonulni a hadszíntérre.¹⁹

Az erdélyi diplomácia nehézségeit fokozta, hogy a Gyulafehérvárról érkező biztatásokra a Maros vidék rác lakossága is mozgolódni kezdett, amely néhány kisebb oszmán helyőrséget megtámadott.²⁰ Sztambul magyarázatot kért ezekre, mivel valószínűtlennek tűnt, hogy a rácok mögött nem áll szervezett erő. Ezeket a vádakot igen nehezen lehetett kimagyarázni: fejedelem mégis kísérletet tett erre, és azt állította, hogy ezek pusztán megtorló akciók a határvidéki oszmán csapatok törvénytelen hódoltatásaira, – amelyről fentebb több alkalommal is szóltam – miközben határozott ígéretet tett a latroknak nevezett tettesek kézre kerítésére és megbüntetésére.²¹ A Porta aligha hitt a magyarázkodásnak, de mivel biztosítani akarta hátát a Győr irányában tervezett támadás sikere érdekében, úgy tett, mintha hitelt adna Báthory Zsigmondnak. Nyilván arra számítottak, hogy Gázi Giráj több tízezres serege észhez téríti az egyre gyanúsabban viselkedő szövetségest.

A helyzet ekkorra már olyan feszült volt Erdélyben, hogy a Báthory Zsigmond köré tömörülő katonák, hogy csak a legelőkelőbbeket említsük, Bocskai István, Palatich és Ravazdy György, Sennyey Pongrác, Geszty Ferenc, Kornis Boldizsár, vagyis a határvidéki várövezet főkapitányai határozott cselekvésre szánták el magukat. Mindannyian Báthory István alatt illetve a magyar végvárakban járták ki a vitézi oskolát. Egy részük részt vett a nagy király oroszországi hadjárataiban, és hozzászókot a győzelmekhez: erdélyi katonai előljáróként viszont nap mint nap arra megtapasztalták azt a megalázó helyzetet, amelyet a Portától való függés, a hadüzenet nélküli háború, a hódoltatások jelentettek. Jóllehet Sztambul a tisztán racionális érvek előtt meghajolva – ti. hogy Erdély katonai megszállása aránytalanul nagy terhet és kockázatot jelentene, mint vazallusi függésben tartása – letett a fejedelemség teljes bekebelezésének tervéről, a hódoltsági sáv fokozatos és állandó terjeszkedése a gyakorlatban a fejedelemség gazdasági alapjainak lassú erodálását jelentette. Amikor tehát kitört a háború, a katonák úgy érezték, eljött az ideje, hogy végrehajtsák a „nagy” Báthory István tervét, vagyis kiűzzék a törököt az országból.

Az erdélyi végvári főkapitányok hangulatáról érdekesen vall egy még 1586-ban született jezsuita jelentés. A jelentés írója az akkori váradi főkapitány, Sibrik György vendégszeretetét élvezte; Sibrik és törzstiszti kara protestánsok voltak, tehát nem fogadták túlzottan nagy szimpátiával a jezsuiták erdélyi térhódítását. A derék jezsuita, felhasználván az alkalmat vallásának népszerűsítésére, dicsérni kezdte a pápaság politikáját. Ekkor értesülünk a jelentésből, váratlan dolog történt: Sibrik felállt, a levélíró siet megjegyezni, hogy ezt kizárólag István király tiszteletére szokták megtenni, és hosszú beszédben kezdte el dicsérni az akkori pápát, V. Sixtust, „...hogy Isten adjon neki boldog életet, Krisztus nyájának igazságos kormányzását, de legfőképpen azt adja, hogy létrehozza a keresztény fejedelmek szövetségét mindannyiuk legnagyobb ellensége, a török ellen, akitől a magyarok egyedül is, miután megkapták a szükséges segítséget, visszavívnák Buda várát és ott királlyá koronáznák Istvánt. Mialatt ezt elmondta, mindenki állva maradt a pápa tiszteletére.”²² A katonák tehát mindenre el voltak szánva; a háború kitörését úgy élték meg, mintha hosszú lidércnyomástól szabadultak volna meg. Erről a felszabadult érzésről talán a legszebben Pálffy Miklós vallott; „Mi a muzulmán népet mostanáig olyan doboznak tartottuk, melyet elődeink nem emrtek felnyitni, mert azt mondák, hogy telistele van kígyókkal, százlábú férgekkel, skorpiókkal, s ha ezt felnyitnánk, ezek országunkra kiáradnak, s a népet elpusztítják, megölik. Császáraink és királyaink mindegyike egy-egy lakatot tett rá. Most azonban szükséges volt; mi felnyitottuk a dobozt és a doboz teljesen üres, éppen semmi sincs benne. Sajnos, hogy ilyen hiedelemben töltöttük mostanáig életünket.”²³

A külpolitikai támogatásra sem kellett sokat várni. 1594 elején egy pápai megbízott, Alessandro Cumuleo érkezett Gyulafehérvárra. Cumuleo feladata egy nagy kelet-európai oszmánellenes koalíció tető alá hozása volt, amely főleg a szláv népek, Lengyelország, a Balkán és Oroszország mellett a román vajdaságok és Erdély erőinek összefogását célozták, amely kiegészült volna a Vatikán, Spanyolország, és Velence szövetségével, amelyhez természetesen a Habsburg császár is csatlakozott volna.²⁴

A Cumuleo által tett szentszéki ígéretek és a biztatóan alakuló Habsburg-Báthory szövetségi tárgyalások hatására Báthory Zsigmond és a háborús párt úgy gondolta, elérkezett az idő a törökkel való szakításra. Májusban országgyűlést hirdetett Tordára, ahol el akarta nyerni a rendek beleegyezését a háborúba való belépésre a császár oldalán. A katonák, Geszty Ferencsel az élen heves agitációba kezdtek, éles kirohanásokat intézve a békepárti politikusok ellen,²⁵ akik között megtalálhatjuk Báthory István diplomáciai testületének egykori tagjait, akik az utód, Zsigmond adminisztrációjában is fontos pozíciókat töltöttek be, mint például Kovacsóczy Farkas kancellárt vagy Kendy Sándor

tanácsurat. Hozzájuk csatlakoztak a Báthory család tagjai, ifjabb Báthory István, Boldizsár és András. Őket a családi viszály, az Erdély fölötti uralom kérdése fordította szemben unokaöccsükkel, a fejedelemmel.²⁶ A vita a fejedelmi tanácsban robbant ki és az országgyűlésen folytatódott, amikor híre jött, hogy a tatárok az előrejelzésekkel ellentétben nem kerültk ki a határokat, hanem Erdélyre zúdultak.²⁷ Elképzelhető, hogy a tatárok a Porta parancsára, Erdély megfélemlítésének céljából változtatták meg vonulási irányukat. Ha így történt, céljukat elérték; Erdélyben pánik tört ki, a fejedelem összeroppant, lemondott trónjáról és Kővárra távozott, amelynek kapitánya Keresztúry Kristóf Bocskaiával együtt összevonta az erdélyi csapatokat. Eközben az ellenzék semmit nem tett, így bukásuk törvényszerű volt. Az urak jó részét kivégezték, a rendek elhallgattak, és engedelmesen megszavazták a törökkel való szakítást.²⁸

Báthory Zsigmond illetve a leszámolásokkal hatalomba kerülő új vezető réteg minél hamarabb be akarta fejezni a prágai udvarral való tárgyalásokat: az alkudozások hosszú hónapokig eltartottak, és csak a következő 1595. év januárjának végén öltöttek végleges formát.²⁹ A fejedelemség ekkor szakítva a török orientációnak még a látszatával is, április folyamán megindította csapatait a Maros völgyében a már előző évben felkelt rácok támogatására, és az Esztergom térségében tervezett nagyarányú szövetséges offenzíva előkészítésére. A fejedelemség tehát belépett a számára végül borzalmas pusztítást hozó háborúba, amivel, mint Bethlen Farkas írja, véget ért az *aureum saeculum*.³⁰

Jegyzetek

- [1] WOLFFANGI DE BETHLEN: *Historia de rebus transylvanicis*. Tom. II. Cibinii, 1782. (a továbbiakban Bethlen) 96. A jegyzetekben csupán a legfontosabb forrásokra illetve szakirodalomra hivatkozom.
- [2] Vö. BÍRÓ VENCEL: Erdély követei a portán. Kolozsvár, 1921.
- [3] A békeszerződés eredetileg nyolc évre szólt, amelyet lejártakor meghosszabbítottak. A béke megerősítésére került sor a szokásoknak megfelelően az új szultán hatalomra kerülésekor (III. Murád 1574-1595) is.
- [4] *Szamosközy István történeti maradványai* 1542-1603. IV. köt. Kiad. Szilágyi Sándor, Budapest, 1880. (a továbbiakban Szamosközy) 31.
- [5] Erről vö. az Esztergomi Prímási Könyvtárban őrzött eredetiről a Magyar Tudományos Akadémia Mikrofilmtárában őrzött fotómásolatot. Mikrofilm száma: A 1209/2, 422 (a továbbiakban Protokollum).
- [6] Protokollum, 509.
- [7] Protokollum, 510-511. A határvidéki oszmán katonai vezetők átlátszó módsze-

- rekkel próbáltak újabb és újabb falvakat felvetetni a defterbe, például úgy, hogy a listán törökül szereplő falvak neveit magyar falunevekre vonatkoztatták.
- [8] A törvénytelen hódoltatások miatt az erdélyiek állandóan panaszkodtak főleg a temesvári beglerbégre, és a jenői, lippai, gyulai szandzsákbégre. Protokollum, passim.
- [9] SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. III. köt., Budapest, 1877. (a továbbiakban EOE) 283, 288-289.
- [10] Protokollum, 522.
- [11] MTAK Veress hagyaték Ms 469, 74, 76, és HORN ILDIKÓ: *Báthory András*. Budapest, 2002. (a továbbiakban Horn) 161.
- [12] EOE III, 283.
- [13] Uo., 405-406.
- [14] Protokollum, 528. 1591 és 1592-ben is érintette az erdélyi követség Rómába vezető útján Firenzét, először Bodoni István, majd a későbbi kancellár Jósika István vezetésével. Vö. erről legújabban Horn, 163, Szamosközy IV, 66-67.
- [15] KULCSÁR PÉTER (ford. és bev.): *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592-1598)*. Budapest, 1982. (a továbbiakban Baranyai Decsi) 62.
- [16] Protokollum, 624, 632-634, 643-649, 657-658.
- [17] SZILAS LÁSZLÓ: *Alfonso Carillo jezsuita Erdélyben (1591-1599)*. METEM Könyvek 34. Budapest, 2001. (továbbiakban: Szilas) 46.
- [18] Protokollum, 661, 678-679, 681-682.
- [19] A tatárokról vö. IVANICS MÁRIA: *A krími tatár kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1994, 65-75.
- [20] Baranyai Decsi, 142-148.
- [21] Protokollum, 690-711.
- [22] LADISLAUS LUKÁCS SJ. (ed): *Monumenta Antiquae Hungariae 1580-1586*. II. Vol. Romae, 1976. 884.
- [23] NAGY LÁSZLÓ: *Erdély és a tizenöt éves háború*. In: Századok 116 (1982), 650.
- [24] Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből. (1592-1600). (Monumenta Poloniae Vaticana II/III.) Gyűjt. Veress Endre. Budapest, 1982. 35-49; Szilas, 49.
- [25] EOE III, 318-319.
- [26] Erről bőven Horn, 163-172.
- [27] Baranyai Decsi, 149-151.
- [28] Az eseményekről vö. Baranyai Decsi, 160-174, Szamosközy IV, 34-42, ill. polemikus éllel Szilas, 59-67.
- [29] Vö. EOE III, 345. Az egyezmény nyélbe ütését megkönnyítette a keresztény fegyverek 1594. évi kudarca, Győr eleste sokszerűen érte a'császári udvart.
- [30] Bethlen III, 582-583.

B 200515

Kiadta: Belvedere Meridionale
6725 Szeged, Hattyas sor 10.
szerk@belvedere.meridionale.hu
belvedere@jgytf.u-szeged.hu
www.belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: dr. Szegfű László
Kiadóvezető: Jancsák Csaba
Műszaki szerkesztő: Forró Lajos
Nyomta: Bába és Társai Kft.

EGY - kh

1.085-

BELVEDERE
MERIDIONALE